

**ΤΟ FILIOQUE (ΚΑΙ ΕΚ ΤΟΥ ΥΙΟΥ): ΔΙΑΙΡΕΙ ΤΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ;
Συμπεφωνημένο Κείμενο
τῆς Βορειοαμερικανικῆς Ὁρθοδόξου-[Ρωμαιο]-
Καθολικῆς Θεολογικῆς Συσκέψεως
Κολλέγιον Ἁγίου Παύλου, Washington, D.C.,
25 Ὀκτωβρίου, 2003**

Ἀπὸ τὸ 1999 μέχρι τὸ 2003, ἡ Βορειοαμερικανικὴ Σύσκεψι τῶν Ὁρθοδόξων καὶ [Ρωμαιο]-Καθολικῶν Θεολόγων ἔθεσε σὰν ἐπίκεντρο τῶν συζητήσεων τῆς ἑνα θέμα τὸ ὁποῖο γιὰ περισσότερο ἀπὸ δώδεκα αἰῶνες θεωρεῖται σὰν μιὰ ριζικὴ αἰτία διαιρέσεως ἀνάμεσα στὶς Ἐκκλησίες μας: πρόκειται γιὰ τοὺς διαφόρους τρόπους ποὺ ἀντιλαμβανόμεθα καὶ ὁμιλοῦμε γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐντὸς τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Παρ' ὅλο ποὺ καὶ οἱ δυὸ παραδόσεις μας ὁμολογοῦν «τὴν πίστιν τῆς Νικαίας» σὰν τὴν κύρια ἔκφρασι τῆς περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεώς μας καὶ τῆς ἀναμίξεως τοῦ Θεοῦ εἰς τὰ τῆς δημιουργίας Του, καὶ θεωροῦν σὰν τὴν κλασικὴ ἔκφρασι αὐτῆς τῆς πίστεως τὸ ἀναθεωρημένο κείμενο τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας ποὺ ἔχει σχέσι μὲ τὴν Πρῶτη Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 381, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς [Ρωμαιο]-Καθολικοὺς καὶ ἄλλους Δυτικοὺς Χριστιανοὺς χρησιμοποιοῦν, τοῦλάχιστο ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἔκτου αἰῶνα, Λατινικὸ κείμενο τοῦ Συμβόλου, τὸ ὁποῖο προσθέτει στὴν ὁμολογία τῆς πίστεώς του ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα «ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς» τὴν λέξι *Filioque*: «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ».

Γιὰ τοὺς περισσότερους Δυτικοὺς Χριστιανοὺς, ὁ ὅρος αὐτὸς συνεχίζει νὰ ἀποτελῇ μέρος τῆς κυρίας διατυπώσεως τῆς πίστεώς των, διατυπώσεως ποὺ διακηρύσσεται στὴν Λειτουργία καὶ χρησιμοποιεῖται σὰν βάσι τῆς κατηχήσεως καὶ τῆς θεολογικῆς σκέψεως. Γιὰ τοὺς [Ρωμαιο]-Καθολικοὺς καὶ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς Προτεστάντες εἶναι, ἀπλῶς, μέρος τῆς κυρίας διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, καί, σὰν τέτοιο, ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἀντιλήψεως [περὶ] τοῦ δόγματος τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἄλλ' ὅμως, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ὀγδόου αἰῶνα καὶ πέρα, ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ ὄρου [*Filioque*] στὸ Δυτικὸ κείμενο τοῦ Συμβόλου, εἶναι πηγὴ σκανδάλου γιὰ τοὺς Ἀνατολικοὺς Χριστιανοὺς, γιὰ δύο [κυρίως] λόγους: (1) καὶ γιὰ τὴν Τριαδικὴ θεολογία ποὺ ἐκφράζει, καὶ (2) γιὰ τὸ ὅτι ἐγένετο δεκτὸ ἀπὸ μέρους ἐνὸς ἀυξανόμενου ἀριθμοῦ Ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως ἐντὸς τῆς κανονικῆς διατυπώσεως μιᾶς ἀποδεδεγμένης [πρώτης καὶ δευτέρας] Οἰκουμενικῆς Συνόδου χωρὶς τὴν παράλληλη οἰκουμενικὴ συμφωνία. Ὅπως τὸ μεσαιωνικὸ σχίσμα μεταξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Χριστιανωσύνης ἀυξανόταν [καὶ γινόταν] περισσότερο σοβαρό, ἡ θεολογία ποὺ συσχετίζεται μὲ τὸν ὄρο *Filioque* καὶ τὰ προβλήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δομῆς καὶ αὐθεντίας, ποὺ ἠγέρθησαν μὲ τὴν ἀποδοχὴν του, αὐξήθηκαν σὲ σύμβολο διαφορᾶς, κλασικὸ παράδειγμα τοῦ τί καθε πλευρὰ τῆς διαιρεμένης Χριστιανωσύνης ἀνακάλυπτε νὰ ἐλλείπη, ἢ νὰ εἶναι διεστραμμένο στὴν ἄλλη [πλευρά].

Ἡ ἀπὸ κοινοῦ μελέτη τοῦ θέματος τούτου ὁδήγησε τὴν Σύσκεψί μας σὲ ἐντατικὴ ἀμοιβαία ἔρευνα, σκέψι συνοδευμένη μὲ προσευχή, καὶ ἔντονη συζήτησι. Ἐλπίζομε ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὶς μελέτες ποὺ τὰ μέλη τῆς Συσκεψεῶς μας συνέγραψαν κατὰ τὴν διάρκειά αὐτῆς τῆς διαδικασίας θὰ δημοσιευθοῦν σὲ ἓνα ἐνιαῖο τόμο, γιὰτί ἀποτελοῦν τὸ ἐπιστημονικὸ περιβάλλον τοῦ συμπεφωνημένου κειμένου μας. Τὸ [ὑπὸ μελέτην] θέμα εἶναι τόσο περίπλοκο, καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ἱστορικῆς [καθὼς ἐπίσης] καὶ θεολογικῆς, ποὺ χρειάζεται λεπτομερῆ ἀνάλυσι, ἂν πρόκειται νὰ ἔχωμε σαφῆ παρουσιάσι τῶν πραγματικῶν προβλημάτων [σχετικὰ μὲ αὐτό]. Οἱ συζητήσεις μας καὶ τὸ συμπεφωνημένο μας κείμενο, ἀφ' ἑαυτῶν [καὶ μόνον], δὲν θὰ θέσουν τέρμα σὲ διενέξεις αἰῶνων ἀνάμεσα σὲ τὸν ἑκκλησίαν μας. Ἐλπίζομεν, ὅμως, ὅτι θὰ συμβάλουν στὴν αὔξησιν τῆς ἀλληλοκατανοήσεως καὶ ἀλληλοσεβασμοῦ, καὶ ὅτι, [κατὰ] τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Θεὸς ὤρισε, οἱ ἑκκλησίαι μας δὲν θὰ εὐρίσκουν αἰτία διαιρέσεως στὸν τρόπο ποὺ σκεπτόμαστε καὶ ὁμιλοῦμε γιὰ τὴν πηγὴ καὶ προέλευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὁ καρπὸς τοῦ Ὁποίου εἶναι ἀγάπη καὶ εἰρήνη (ἴδε *Γαλάτας 5:22*).

1. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν

Στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, τὸ «Πνεῦμα Θεοῦ», ἢ τὸ «Πνεῦμα τοῦ Κυρίου» ἐμφανίζεται ὄχι τόσο πολὺ ὡς ἄνθρωπος, ἀλλὰ ὡς μιὰ ἑκφρασίς τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ--«πνοή» Θεοῦ (*ruach YHVH*)--ποὺ δημιουργεῖ τὸν κόσμον ὡς εὐτακτὸ καὶ κατοικήσιμον τόπον γιὰ τὸ λαὸν Του, καὶ ποὺ ἐγείρει πρόσωπα γιὰ νὰ καθοδηγήσουν τὸν λαὸν Του στὸ δρόμον τῆς ἀγιότητος. Στὶς πρώτες γραμμὲς τῆς *Γενέσεως*, τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ «ἐπέφερετο ἐπάνω τῆς ἀβύσσου» γιὰ νὰ φέρῃ τάξιν μέσα στὸ χάος (*Γενέσεως 1:2*). Στὶς ἱστορικὰς διηγήσεις τοῦ Ἰσραήλ, τὸ ἴδιον Πνεῦμα «ἀνακινεῖ» τοὺς ἀρχηγούς τοῦ λαοῦ (*Κριτές 13:25*; *Σαμψών*), ἀναδεικνύει σὲ προφῆτες βασιλεῖς καὶ στρατιωτικοὺς ἀρχηγούς (*Ἀ' Βασιλειῶν 10:9-12*· *19:18-24*; *Σαοὺλ καὶ Δαυὶδ*), καὶ καταξιώνει προφῆτες νὰ «φέρουν καλὰς εἰδήσεις στοὺς συντετριμμένους» (*Ἡσαΐου 61:1*· πρβλ. *42:1*· *Δ' Βασιλειῶν 2:9*). Ὁ Κύριος λέγει εἰς τὸν Μωϋσῆν ὅτι «ἔπλησε» τὸν τεχνίτη Βεσελεὴλ «μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ», γιὰ νὰ τὸν ἀξιώσῃ νὰ σχεδιάσῃ ὅλα τὰ ἱερὰ σκευὰ τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιον τοῦ Θεοῦ (*Ἐξοδος 31:3*).

Σὲ μερικὰ χωρία, τὸ «ἅγιον πνεῦμα» (*Ψαλμὸς 50:13*) ἢ «ἀγαθὸν πνεῦμα» (*Ψαλμὸς 142:10*) τοῦ Κυρίου φαίνεται νὰ σημαίνει τὴν καθοδηγητικὴν παρουσίαν του ἐντὸς προσώπων καὶ ἐντὸς τοῦ λαοῦ ὁλοκλήρου, νὰ καθαρῶν τὰ πνεύματά των (*Ψαλμὸς 50:12-14*) καὶ νὰ τοὺς βοηθᾷ στὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν Του, ἀλλὰ καὶ νὰ «λυπᾶται» ἐνεκεν τῶν ἀμαρτιῶν των (*Ἡσαΐα 63:10*). Στὴν δυναμικὴ ὄρασιν τοῦ προφήτου Ἰεζεκιήλ ποὺ ἀφορᾷ στὴν ἀποκατάστασιν τοῦ Ἰσραήλ ἀπὸ τὸ θάνατον τῆς ἡπίας καὶ τῆς ἐξορίας, ἡ «πνοή» ποὺ ἐπιστρέφει στ' ἀποξηραμμένα πτώματα τοῦ λαοῦ γίνεται εἰκόνα τῆς ἐνέργειας τῆς ἴδιας πνοῆς τοῦ Θεοῦ ποὺ ξαναδημιουργεῖ τὸ [Ἰουδαϊκὸ] Ἔθνος. «Θὰ θέσω τὸ πνεῦμά μου μέσα σας, καὶ θὰ ζήσετε ... » (*Ἰεζεκιήλ 37:14*).

Στὰ συγγράμματα τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ (*πνεῦμα Θεοῦ*) ἐμφανίζεται συνήθως καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον μὲ προσωπικὸν τρόπο,

καί εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μέ τὸ πρόσωπο καί τὴν ἀποστολή τοῦ Ἰησοῦ. Οἱ [Εὐαγγελιστές] Ματθαῖος καί Λουκᾶς σαφῶς δηλώνουν ὅτι ἡ Μαρία συλλαμβάνει τὸν Ἰησοῦν «ἐν τῇ μήτρᾳ» τῆς μέ τὴν δύναμι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ποῦ τὴν «ἐπισκιάζει» (*Ματθαίου 1:18, 20· Λουκᾶ 1:35*). Καί τὰ τέσσερα Εὐαγγέλια μαρτυροῦν ὅτι ὁ Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής--ὁ ὁποῖος καί αὐτὸς ἦταν «πλήρης Ἁγίου Πνεύματος ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ» (*Λουκᾶ 1:15*)- ἦταν μάρτυρας τῆς καθόδου τοῦ Αὐτοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐπὶ τὸν Ἰησοῦν, ποῦ ἦταν μία σαφῆς ἀποκάλυψι τῆς δυνάμεως καί τῆς ἐκλογῆς τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸ βάπτισμα τοῦ Ἰησοῦ (*Ματθ. 3:16; Μάρκου 1:10· Λουκᾶ 3:22· Ἰωάννου 1:33*). Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὁδηγεῖ τὸν Ἰησοῦν στὴν ἔρημο γιὰ νὰ παλαίψῃ μέ τὸν διάβολο (*Ματθαίου 4:1· Λουκᾶ 4:1*), τὸν γεμίζει μέ προφητικὴ δύναμι στὴν ἀρχὴ τῆς ἀποστολῆς Του (*Λουκᾶ 4:18-21*), καί ἀποκαλύπτει τὸν ἑαυτὸ Του κατὰ τοὺς ἐξορκισμοὺς τοῦ Ἰησοῦ (*Ματθαίου 12:28, 32*). Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής ἐταύτισε τὴν ἀποστολὴ τοῦ Ἰησοῦ μέ τὸ «βάπτισμα» τῶν μαθητῶν Του «ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ καί πυρί» (*Ματθαίου 3:11· Λουκᾶ 3:16· πρβλ. Ἰωάννου 1:33*), προφητεία ποῦ ἐπραγματοποιήθηκε κατὰ τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς Πεντηκοστῆς (*Πράξεις 1:5*), ὅταν οἱ μαθητὲς «ἐνεδύθησαν δυνάμιν ἐξ ὕψους» (*Λουκᾶ 24:49· Πράξεις 1:8*). Στὴ διήγησι τῶν Πράξεων, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα συνεχίζει νὰ ἐνοποιῇ τὴν κοινότητα (*4:31-32*), [καί] καταξιώνει τὸν Ἅγιο Στέφανο νὰ μαρτυρήσῃ γιὰ τὸν Χριστὸ μέ τὴν ζωὴ του (*8.55*)· ἡ χαρισματικὴ Του παρουσία ἀνάμεσα στοὺς Ἐθνικοὺς ποῦ πιστεύουν καθιστᾷ σαφὲς τὸ γεγονὸς ὅτι καί οἱ Ἐθνικοὶ καλοῦνται νὰ βαπτισθοῦν εἰς Χριστόν (*10:14-15*).

Στὴν ἀποχαιρετιστήρια ὁμιλία Του στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη, ὁ Ἰησοῦς ὁμιλεῖ γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὅτι θὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργο Του στὸν κόσμον, μετὰ τὴν ἐπιστροφή Του στὸν Πατέρα. Εἶναι τὸ «Πνεῦμα τῆς ἀληθείας», ποῦ θὰ ἐνεργῇ ὡς «ὁ ἄλλος Παράκλητος» γιὰ νὰ διδάσκῃ καί νὰ ὁδηγῇ τοὺς μαθητὲς τοῦ Χριστοῦ (*14:16-17*), ὑπενθυμίζοντάς τους ὅ, τι τοὺς διδάξε ὁ Χριστός (*14:26*). Στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ Εὐαγγελίου, ὁ Ἰησοῦς μάς δίδει σαφῆ εἰκόνα τῆς σχέσεως αὐτοῦ τοῦ «Παρακλήτου», τοῦ ἑαυτοῦ Του, καί τοῦ Πατέρα Του. Ὁ Ἰησοῦς ὑπόσχεται νὰ τὸν ἀποστείλῃ «παρὰ τοῦ Πατρός», σὰν «τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται» (*15:26*)· καί ἡ ἀλήθεια ποῦ τὸ Πνεῦμα θὰ διδάξῃ εἶναι ἡ ἀλήθεια ποῦ ὁ Ἰησοῦς ὁ ἴδιος προσωπικᾶ ἀπεκάλυψε (*ἴδε 1:4· 14:16*): «Ἐκεῖνος με δοξάσῃ, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καί ἀναγγελεῖ ὑμῖν. Πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατήρ, ἐμὰ ἐσπιν· διὰ τοῦτο εἶπον ὑμῖν, ὅτι ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται καί ἀναγγελεῖ ὑμῖν» (*6:14-15*).

Ἡ Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολὴ παρουσιάζει τὸ Πνεῦμα ἀπλῶς νὰ ὁμιλῇ στὶς Γραφὰς μέ τὴν δική του φωνή (*Ἑβραίους 3:7· 9:8*). Στὶς Ἐπιστολὰς τοῦ [Ἀποστόλου] Παύλου, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ χαρακτηρίζεται σὰν Ἐκεῖνος ποῦ τελικᾶ «προσδιόρισε» τὸν Ἰησοῦν σὰν τὸν «Υἱὸ τοῦ Θεοῦ ἐν δυνάμει» καθὼς ἐνεργεῖ σὰν μεσίτης τῆς Ἀναστάσεώς Του (*Ῥωμαίους 1.4· 8:11*). Τὸ ἴδιο αὐτὸ Πνεῦμα, ποῦ τώρα μεταδίδεται σὲ μάς, μάς κάμνει συμμόρφους μέ τὸν Ἀναστάντα Κύριο, δίδοντάς μας ἐλπίδα ἀναστάσεως καί ζωῆς (*Ῥωμαίους 8:11*), καί μεταβάλλει τὶς λέξεις μας, ἀκόμα δὲ καί τοὺς ἀλάλητους στεναγμοὺς μας σὲ προσευχὴ ποῦ ἐκφράζει ἐλπίδα (*Ῥωμαίους 8:23-27*). «Καί ἡ ἐλπίδα δὲν μάς ντροπιάζει γιατί ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐκκέχυται μέσα

στις καρδιές μας, διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ποὺ ἐδόθη σὲ μᾶς» (*Ρωμαίους* 5:5).

II. Ἱστορικές Θεωρήσεις

Κατὰ τὴν διάρκεια τῶν πρώτων αἰώνων [τῆς ζωῆς] τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Λατινικὴ παράδοσι ἦταν μάρτυρες τῆς μιᾶς ἀποστολικῆς πίστεως, ἀλλὰ διέφεραν εἰς τὸν τρόπον τῆς περιγραφῆς τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν προσώπων τῆς [Ἁγίας] Τριάδος. Ἡ διαφορὰ κατὰ γενικὸν τρόπον ἀνταντακλοῦσε τὶς διάφορες ποιμαντικὲς προκλήσεις στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύσι. Τὸ Σύμβολο τῆς Νικαίας (325) ἐμαρτυροῦσε τὴν πίστι τῆς Ἐκκλησίας ὅπως διευτυπώθη ἐν ὄψει τῆς Ἀρειανικῆς αἵρέσεως, ἡ ὁποία ἠρνεῖτο τὴν πλήρη θεότητα τοῦ Χριστοῦ. Στὰ χρόνια ποὺ ἠκολούθησαν τὴν Σύνοδο τῆς Νικαίας, ἡ Ἐκκλησία συνέχισε νὰ προκαλεῖται ἀπὸ ἀπόψεις ποὺ ἔθεταν σὲ ἀμφιβολία ταυτόχρονα τὴν πλήρη θεότητα καὶ πλήρη ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ, καθὼς καὶ τὴν θεότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἐναντὶα σ' αὐτὲς τὶς προκλήσεις, οἱ Πατέρες τῆς [Οἰκουμενικῆς] Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (381) ἐπεβεβαίωσαν τὴν πίστι τῆς Νικαίας, καὶ διευτύπωσαν ἀύξημένο Σύμβολο, βασισμένο σὸ τῆς Νικαίας, ἀλλὰ μὲ σπουδαῖες προσθήκες σὲ αὐτό.

Ἰδιαίτερα ἀξιοσημεῖωτη ἦταν ἡ πλέον ηὐξημένη βεβαίωσι σχετικὰ μὲ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, χωρὶο ποὺ ἦταν σαφῶς ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ [Ἁγίου] Βασιλείου Καισαρείας *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, ποὺ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶχε γραφεῖ περίπου ἕξι χρόνια πρὶν. Τὸ Σύμβολο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπεβεβαίωσε τὴν πίστι τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, λέγοντας: «Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τὸ Κύριον, τὸ Ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν». Παρ' ὅλον ὅτι τὸ κείμενον ἀπέφυγε νὰ ὀνομάσῃ ἀμέσως τὸ Πνεῦμα «Θεόν», ἢ, ὡς ὁ [Μέγας] Ἀθανάσιος καὶ ὁ [Ἅγιος] Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἔπραξαν, νὰ βεβαιώσῃ ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι «ὁμοούσιον» μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό--κείμενα ποὺ ἀναμφίβολα θὰ ἐθεωροῦντο ὑπερβολικὰ ἀπὸ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς θεολογικὰ προσεκτικοὺς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης--ἡ Σύνοδος, μ' αὐτὸ τὸ κείμενο, σαφῶς ἐπεθύμει νὰ δηλώσῃ τὴν πίστι τῆς Ἐκκλησίας στὴν πλήρη θεότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, εἰδικὰ ἐναντὶα σ' αὐτοὺς ποὺ ἐθεώρουν τὸ [Ἅγιο] Πνεῦμα δημιούργημα. Ταυτόχρονα, ἡ Σύνοδος δὲν εἶχε τὴν διάθεσι νὰ ἀσχοληθῇ ἰδιαίτερα μὲ τὸν τρόπον τῆς προελεύσεως [ἐκπορεύσεως] τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος, ἢ νὰ ἐπεκταθῇ σχετικὰ μὲ τὶς εἰδικὲς σχέσεις [τοῦ Πνεύματος] μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό.

Τὰ Πρακτικὰ τῆς [Πρώτης] Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐχάθησαν. Ἄλλὰ τὸ κείμενο τοῦ Συμβόλου τῆς ἀνεφέρθη καὶ ἐθεωρήθη ἐπίσημα ὡς ὑποχρεωτικὸ, μαζί μὲ τὸ Σύμβολο τῆς Νικαίας, ἀπὸ τὸν Δογματικὸ Ὅρο τῆς [Οἰκουμενικῆς] Συνόδου τῆς Χαλκηδόνος (451). Σὲ διάστημα ὀλιγώτερο τοῦ ἐνὸς αἰῶνος, τὸ Σύμβολο τοῦ 381 ἤρχισε νὰ διαδραματίζῃ προσδιοριστικὸ ρόλο στὸν ὀρισμὸ τῆς πίστεως, καί, κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἕκτου αἰῶνος, ἐκηρύχθη σὰν Εὐχαριστιακὸ Σύμβολο στὴν Ἀντιόχεια, στὴν Κωνσταντινούπολι, καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἀνατολῆς. Στὴν Δύσι, τὸ Σύμβολο ἐπίσης εἰσήχθη στὴν [Θεῖα]

Εὐχαριστία, ἀρχίζοντας ἴσως μὲ τὴν τρίτη Σύνοδο τοῦ Τολήδο τὸ 589. Ὅμως, τὸ Σύμβολο [μὲ τὴν προσθήκη] δὲν εἰσήχθη ἐπισημῶς στὴν Εὐχαριστιακὴ Λειτουργία τῆς Ρώμης, πρὸ τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος, σημεῖο τὸ ὁποῖον ἔχει σημασία ἐν σχέσει πρὸς τὴν πορεία τῆς ἐπισήμου παραδοχῆς τοῦ *Filioque* στὴ Δύση.

Δὲν ὑπάρχει ἀρχεῖο τῆς πορείας μὲ τὴν ὁποία τὸ *Filioque* παρεισέφρισε στὸ Σύμβολο τοῦ 381 στὴν Χριστιανικὴ Δύση πρὶν ἀπὸ τὸν ἕκτο αἰῶνα. Ἡ ἰδέα ὅτι τὸ Πνεῦμα προέρχεται «ἀπὸ τὸν Πατέρα δι' Υἱοῦ» εἰσήχθη ἀπὸ μερικοὺς Λατίνους θεολόγους τῶν πρώτων αἰῶνων, σὰν μέρος τῆς ἐπιμονῆς των γιὰ τὴν κατὰ τάξι ἐνότητα τῶν τριῶν προσώπων ἐντὸς τοῦ ἐνὸς θεοῦ Μυστηρίου (π. χ. Τερτυλλιανός, *Κατὰ Πραξέα* 4 καὶ 5). Ὁ Τερτυλλιανός, γράφοντας στὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου αἰῶνος, τονίζει μὲ ἔμφασι ὅτι ὁ Πατέρας, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα συμμερίζονται τὴν ἐνιαίαν μία θεία οὐσία, τίς [θεῖες] ιδιότητες καὶ [τὴν θεία] δύναμι (αὐτόθι, 2), τὰ ὁποῖα ἐννοεῖ ὡς ἐκχεόμενα ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ μεταδιδόμενα ἀπὸ τὸν Υἱὸν εἰς τὸ Πνεῦμα (αὐτόθι, 8). Ὁ [Ἅγιος] Ἰλαρίων τοῦ Πουατιέ, μέσα τοῦ τετάρτου αἰῶνος, [σὲ δύο περιπτώσεις] στὸ ἔργο του *Περὶ Τριάδος* (12: 56) ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Πνεύματος ὄντος «ἐκ τοῦ Πατρὸς», καί, ταυτόχρονως, ὡς «ἔχον τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν ὡς πηγὴν αὐτοῦ» (αὐτόθι, 2:29). Σὲ ἄλλο σημεῖο, ὁ [Ἅγιος] Ἰλαρίων ἀναφέρεται στὸ χωρίον Ἰωάννου 16:15 (ὅπου ὁ Ἰησοῦς λέγει: «Πάντα ὅσα ἔχει ὁ Πατήρ, ἐμὰ ἐσι· διὰ τοῦτο εἶπον ὅτι [τὸ Πνεῦμα] ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήφεται καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν»), καὶ διερωτᾶται μήπως «τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ λαμβάνειν δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ μετὰ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς προῖέναι» (αὐτόθι, 8:20). Γράφων περὶ τὸ 380, ὁ [Ἅγιος] Ἀμβρόσιος ὁ Μεδιολάνων καθαρὰ βεβαιώνει ὅτι τὸ Πνεῦμα «ἐκπορεύεται ἐκ (*procedit a*) τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ», χωρὶς «ποτὲ νὰ χωρίζεται ἐξ ἀμφοτέρων» (*Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, 1:11.20). Παρὰ ταῦτα, οὐδεὶς ἐκ τῶν συγγραφέων τούτων κάμνει ἀντικείμενον ἰδίας μελέτης τὴν ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὅμως, ὅλοι μεριμνοῦν νὰ τονίσουν τὴν ἰσότητα τῶν τριῶν θεῶν προσώπων ὡς Θεόν, καὶ ὅλοι ἀναγνωρίζουν ὅτι μόνον ὁ Πατέρας εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἀενάου ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

Ἡ πρώτη χρῆσι τοῦ *Filioque* σὲ Σύμβολο Πίστεως εἶναι ἡ ὁμολογία πίστεως ἢ συνταχθεῖσα ἐξ ὀνόματος τοῦ Βασιλέως τῶν Βισιγόθων Ρεκκαρέδου στὴν τοπικὴ Σύνοδο τοῦ Τολήδο τοῦ 589. Ἡ τοπικὴ αὕτη Σύνοδος ἀνεθεμάτισεν αὐτοὺς ποὺ δὲν ἀπεδέχοντο τίς τέσσαρις Οἰκουμενικὲς Συνόδους (κανὼν 11), καθὼς καὶ ἐκείνους ποὺ δὲν ἐδέχοντο ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον προέρχεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ (κανὼν 3). Φαίνεται ὅτι οἱ Ἰσπανοὶ Ἐπίσκοποι καὶ ὁ Βασιλεὺς Ρεκκαρέδος ἐπίστευαν τότε ὅτι τὸ Ἑλληνικὸ ἀντίστοιχο τοῦ *Filioque* ἦταν μέρος τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τοῦ Συμβόλου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καί, προφανῶς, ὁ σκοπὸς του ἦταν νὰ ἀντισταθῇ στὸν Ἀρειανισμό, μὲ τὴν ἐπισημάνει τῆς στενῆς σχέσεως τοῦ Πατρὸς μὲ τὸν Υἱόν. Κατ' ἐντολὴν τοῦ Ρεκκαρέδου, τὸ Σύμβολον ἤρχισε νὰ ἀπαγγέλλεται κατὰ τὴν τέλεσι τῆς [Θείας] Εὐχαριστίας, κατ' ἀπομίμησι τῆς πράξεως τῆς Ἀνατολῆς. Ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, ἡ χρῆσι τοῦ Συμβόλου μὲ τὸ *Filioque* ἐξηπλώθη ἀνά πάσαν τὴν Γαλατία [Νότιο Γαλλία, Gaul].

Σχεδὸν ἓνα αἰῶνα ἀργότερον, Σύνοδος Ἑγγλων Ἐπισκόπων συνήλθε

στο Hatfield τὸ 680, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Θεοδώρου Κανταουρίας, ἐκ Βυζαντίου προερχομένου, στὸν ὅποιο ὁ Πάπας Βιτάλιος ἀνέθεσε νὰ ὑπηρετήσῃ στὴν Ἀγγλία. Κατὰ τὸν Σεβάσμιον Βέδα [Beda Venerabilis] (*Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Γένους τῶν Ἀγγλων*, 4:14[17]), ἡ ἐν λόγῳ Σύνοδος ὁμολόγησε τὴν πίστι τῆς ὡς συνάδουσας πρὸς τὴν πίστι τῶν πέντε Οἰκουμενικῶν Συνόδων, καθὼς καὶ τὸ ὅτι τὸ Πνεῦμα προέρχεται «ἀφράστως» (*inenarrabiliter*) ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ.

Περὶ τὸν ἕβδομο αἰῶνα, τρεῖς σχετικοὶ μεταξὺ των παράγοντες συνέβαλαν στὴν αὐξανόμενη τάσι στὴ Δύσι νὰ περιληφθῇ τὸ *Filioque* στὸ Σύμβολο τοῦ 381, καὶ στὴν πεποίθησι μερικῶν Δυτικῶν ὅτι, πράγματι, τοῦτο ἦταν μέρος τοῦ ἀρχικοῦ Συμβόλου. Πρῶτον, ἰσχυρὸ ρεῦμα στὴν πατερικὴ παράδοσι τῆς Δύσεως, ποῦ ἐν περιλήψει εὐρίσκεται στὰ ἔργα τοῦ [ιεροῦ] Αὐγουστίνου (354-430), ὁμιλεῖ περὶ ἐκπορεύσεως ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ (π.χ., *Περὶ Τριάδος*, 4:29·15:10, 12, 29, 37· ἡ σημασία αὐτῆς τῆς παραδόσεως καὶ τῆς ὀρολογίας τῆς θὰ συζητηθοῦν κατωτέρω). Δεύτερον, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ τετάρτου καὶ πέμπτου αἰῶνος [ικανὸς] ἀριθμὸς συμβολικῶν κειμένων ἐκυκλοφόρει ἀνὰ τίς Ἐκκλησίες, συνήθως σχετιζομένων μὲ τὸ βάπτισμα καὶ τὴν κατήχησι. Ἡ ἔκφρασι [πίστεως] τοῦ 381 δὲν ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ μόνη [καὶ] δεσμευτικὴ ἔκφρασι τῆς ἀποστολικῆς πίστεως. Εἰς τὴν Δύσιν, ἡ πλέον διαδεδομένη τέτοια ἔκφρασι ἦταν τὸ [λεγόμενον] *Ἀποστολικὸ Σύμβολο*, ἓνα ἀρχαῖο βαπτισματικὸ Σύμβολο, τὸ ὅποιο περιεῖχε μία ἀπλή ὁμολογία πίστεως στὸ Ἅγιο Πνεῦμα, χωρὶς ἀνάπτυξι. Τρίτον, ἦταν τὸ λεγόμενον *Ἀθανασιανὸ Σύμβολο* (*Quicumque*), [ποῦ ἀπέκτησε] ξεχωριστὴ σημασία γιὰ τὴν περαιτέρω Δυτικὴ θεολογία. Τὸ Σύμβολο αὐτὸ ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τοὺς Δυτικοὺς ὡς ἔργο τοῦ [Ἁγίου] Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας. [Στὴν πραγματικότητά,] τὸ Σύμβολο αὐτὸ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προέρχεται ἀπὸ τὴν Γαλατία (Gaul), [ἐγγράφη] περίπου κατὰ τὸ ἔτος 500, καὶ ἀναφέρεται [τὸ πρῶτον] ἀπὸ τὸν Καισάρειο τῆς Ἄρλ (+542). Τὸ κείμενο αὐτὸ ἦταν ἄγνωστο στὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ ἐξήσκησε μεγάλη ἐπίδρασι στὴν Δύσι, μέχρι τοὺς νεωτέρους χρόνους. Στηριζόμενο κατὰ πολὺ στὴν διατύπωσι [τῆς διδασκαλίας] περὶ τῆς [Ἁγίας] Τριάδος ἀπὸ τὸν [ιερὸ] Αὐγουστίνου, σαφῶς ὑποστηρίζει ὅτι τὸ Πνεῦμα προέρχεται ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό. Κεντρικὴ ἔμφρασι τοῦ Συμβόλου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἰσχυρὴ του ἀντιαρειανικὴ Χριστολογία: ὁμιλώντας γιὰ τὸ Πνεῦμα ὡς ἐκπορευόμενο ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό, [τὸ Σύμβολο] ὑπονοεῖ ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν εἶναι κατ' οὐσίαν κατώτερος τοῦ Πατρὸς, ὡς ἐδίδασκαν οἱ Ἀρειανοί. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ ἐπίδρασι αὐτοῦ τοῦ Συμβόλου ὑπεστήριξε τὴν χρῆσι τοῦ *Filioque* στὴν Λατινικὴ ἔκδοσι τοῦ Συμβόλου τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, τοῦλάχιστο ἀπὸ τὸν ἕκτο αἰῶνα καὶ ἐξῆς.

Ἡ χρῆσι τοῦ Συμβόλου τοῦ 381 μὲ τὴν προσθήκη τοῦ *Filioque* ἔγινε αἰτία ἀντιδικίας πρὸς τὸ τέλος τοῦ ὀγδόου αἰῶνα, ταυτόχρονα στὶς συζητήσεις μεταξὺ τῶν Φράγκων θεολόγων καὶ τῆς ἑδρας τῆς Ρώμης, καθὼς καὶ κατὰ τὴν αὐξανόμενη ἀντιπαλότητα μεταξὺ τῆς Βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ τῆς αὐλῆς τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου (Καρολινείων)· καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ἐθεώρουν τὸν ἑαυτὸ τους σὰν τοὺς γνησίους διαδόχους τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ εἰκονοκλαστικοῦ ἀγῶνα στὸ Βυζάντιο, οἱ Καρολίνειοι βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ προκαλέσουν τὴν Κωνσταντινούπολι ὡς μὴ ὀρθοδοξοῦσα, καὶ

ἔθεσαν ξεχωριστὴ ἔμφασι στὴ σημασία τοῦ ὄρου *Filioque*, τὸ ὁποῖο τώρα ἤρχισαν νὰ θεωροῦν σὰν τὴν λυδία λίθο τῆς ὀρθῆς πίστεως στὴν Ἁγία Τριάδα. Ἡ ἐντατικὴ πολιτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀντιπαλότητα μεταξὺ τῶν Φράγκων καὶ τῶν Βυζαντινῶν ὑπῆρξε τὸ πλαίσιο («φόντο») τῶν συζητήσεων γύρω ἀπὸ τὸ *Filioque* κατὰ τοὺς ὄγδοο καὶ ἑνατο αἰῶνες.

Ὁ Κάρολος ὁ Μέγας παρέλαβε [κακῆ] μετάφρασι τῶν ἀποφάσεων τῆς Δευτέρας ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787). Ἡ Σύνοδος ἔδωκε ὀριστικὴν ἔγκρισι τῆς ἀρχαίας πράξεως τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων. Ἡ μετάφρασι ἀπεδείχθη ἐλλειπῆς (σημ. 1). Μὲ βᾶσι τὴν ἐλλειπὴ αὐτῆ μετάφρασι, ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ἀπέστειλε ἀντιπροσωπεῖα πρὸς τὸν Πάπα Ἀδριανὸν τὸν Πρῶτο (772-795), γιὰ νὰ παρουσιάσῃ τὶς ἀνησυχίες του. Μεταξὺ τῶν σημείων ἀντιρρήσεως, οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου ἰσχυρίσθησαν ὅτι ὁ Πατριάρχης Ταράσιος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ τὴν ἐνθρόνισίν του, δὲν ἠκολούθησε τὴν πίστιν τῆς Νικαίας καὶ δὲν ὁμολόγησεν ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον ὁμολόγησεν ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ (Mansi 13:760). Ὁ Πάπας μὲ ἔμφασι ἀπέρριψε τὴν διαμαρτυρία τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, ἀποδεικνύοντας διὰ μακρῶν ὅτι καὶ ὁ Ταράσιος καὶ ἡ Σύνοδος, ἐπ' αὐτοῦ καὶ ἐπὶ ἄλλων σημείων, διεκράτησαν τὴν πίστι τῶν Πατέρων (αὐτόθι, 759-810). Ἐν συνεχείᾳ μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν γραμμάτων αὐτῶν, ὁ Κάρολος ὁ Μέγας διέταξε τὴν συγγραφὴ τῶν λεγομένων *Libri Carolini* (*Καρολινείων Βιβλίων*), ἔργον τὸ ὁποῖον ἐγράφη διὰ νὰ κατακρίνῃ τὶς θέσεις ταυτόχρονα τῆς εἰκονοκλαστικῆς Συνόδου τοῦ 724 καὶ τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας τοῦ 787 περὶ τῆς [τριμητικῆς] προσκυνήσεως τῶν [ἀγίων] εἰκόνων. Καὶ πάλιν, ἐνεκεν τῶν πτωχῶν μεταφράσεων, οἱ Καρολίνειοι παρενόησαν τὴν πραγματικὴν ἀπόφασιν τῆς τελευταίας αὐτῆς Συνόδου. Ἐντὸς τοῦ κειμένου τούτου, ἐτονίσθη καὶ πάλιν ἡ Καρολίνειος ἀντίληψις περὶ τοῦ *Filioque*. Ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ λέξις *Filioque* ἦταν μέρος τοῦ Συμβόλου τοῦ 381, τὰ *Καρολίνεια Βιβλία* ἐπανεβεβαίωσαν τὴν Λατινικὴ παράδοσι ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ ἀπέρριπταν τὴν διδασκαλίαν ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ὡς ἐλλειπῆ.

Παρ' ὅλον ὅτι τὰ Πρακτικὰ τῆς τοπικῆς Συνόδου τῆς Φραγκφούρτης τοῦ 794 δὲν διεσώθησαν, ἄλλα ἔγγραφα ὑποδεικνύουν ὅτι αὕτη συνεκλήθη κυρίως γιὰ νὰ καταπολεμήσῃ μορφὴ τῆς αἰρέσεως τοῦ «Ἁντοψιανισμοῦ» (Υἱοθετισμοῦ), ἢ ὁποία ἐθεωρεῖτο ὅτι διεδίδετο στὴν Ἰσπανία. Ἡ ἔμφασι τὴν ὁποία οἱ Ἰσπανοὶ θεολόγοι ἔθεταν ἐπὶ τῆς ὀλοκλήρου ἀνθρωπότητος τοῦ Χριστοῦ ἐφαίνετο, κατὰ τὴν ἐκτίμησι τοῦ θεολόγου τῆς αὐλῆς τοῦ Ἀλκουίνου καὶ ἄλλων, νὰ ἐννοῆ ὅτι ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς «υἱοθετήθηκε» ἀπὸ τὸν Πατέρα κατὰ τὸ βάπτισμά Του. Παρουσία τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, ἡ Σύνοδος αὐτῆ--τὴν ὁποία ὁ Κάρολος ὁ Μέγας φαίνεται νὰ προήγαγε σὲ «οἰκουμενικῆ» (ἴδε Mansi 13:899-906)--ἐνέκρινε τὰ *Καρολίνεια Βιβλία*, βεβαιώνοντας, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς διακρατήσεως τῆς πλήρους θεότητος τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται «ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ». Ὅπως καὶ κατὰ τὸ τέλος τοῦ ἔκτου αἰῶνα, ἡ Λατινικὴ διατύπωσι τοῦ Συμβόλου, ποὺ ἀναγράφει ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται «ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ», ἐμάχετο ἐναντίον μιᾶς ὑποτιθεμένης Χριστολογικῆς αἰρέσεως.

Ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν, μία ἄλλη τοπικὴ Σύνοδος, ἐπίσης μὲ σκοπὸ τὴν καταπολέμησι τοῦ «Ἰσπανικοῦ Ἀντοψιανισμοῦ», συνήλθε στὸ Frejus (Friuli) (796 ἢ 797). Σ' αὐτὴ τὴν συνάντησι, ὁ Παυλῖνος τῆς Ἀκυληίας (+802), συνάδελφος τοῦ Ἀλκουίνου στὴν αὐλὴ τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου, ὑπερήσπισε τὴν χρῆσι τοῦ Συμβόλου μὲ τὸ *Filioque* σὰν τρόπο καταπολεμήσεως τοῦ Ἀντοψιανισμοῦ. Ὁ Παυλῖνος ἀνεγνώριζεν ὅτι τὸ *Filioque* ἦταν ὄντως προσθήκη στὸ Σύμβολο τοῦ 381 ἀλλ' ὑπερήσπιζε τὴν νόθευσιν, ἰσχυριζόμενος ὅτι δὲν ἀντετίθετο οὔτε στὴν ἔννοια τοῦ Συμβόλου, οὔτε στὴν διάθεσι τῶν Πατέρων. Ἡ αὐθεντία [ποῦ ἀπελάμβαναν] στὴ Δύσι οἱ Σύνοδοι τοῦ Frejus καθὼς καὶ τῆς Φραγκφοῦρτης, ἦταν ἡ ἐγγύησι ὅτι τὸ Σύμβολο τοῦ 381 μὲ τὸ *Filioque* θὰ ἐχρησιμοποιεῖτο στὶς ἀνά τὴν Εὐρώπην Ἐκκλησίες γιὰ τὴν διδασκαλία καὶ τὴν τέλεσι τῆς [Θείας] Εὐχαριστίας.

Οἱ διάφορες λειτουργικὲς παραδόσεις σχετικὰ μὲ τὸ Σύμβολο ἦλθαν σὲ σύγκρουσι μετὰ τῶν στὴν Ἱερουσαλήμ κατὰ τὶς ἀρχὰς τοῦ ἐννάτου αἰῶνος. Δυτικὸι μοναχοί, ποῦ χρησιμοποιοῦσαν τὸ Λατινικὸ Σύμβολο μὲ τὴν προσθήκη τοῦ *Filioque*, κατηγορήθησαν [γι' αὐτὸ] ἀπὸ τοὺς Ἀνατολικοὺς ἀδελφούς των. Γράφοντας στὸν Πάπα Λέοντα τὸν Τρίτο γιὰ νὰ ζητήσουν ὁδηγίαι, κατὰ τὸ 808, οἱ Δυτικὸι μοναχοί ἀναφέρθησαν στὴν πράξι τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου στὸ Ἀκυίσγρανο (Ἄαχεν) [τὴν ὁποία ἐθεώρουν] ὡς πρότυπον. Ὁ Πάπας Λέων ἀπήντησε μὲ ἐπιστολὴ «πρὸς πάσας τὰς Ἐκκλησίας τῆς Ανατολῆς» στὴν ὁποία ἐδήλωνε τὴν προσωπικὴν του πεποίθησιν ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα αἰωνίως προέρχεται ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν. Εἰς αὐτὴν τὴν ἀπάντησιν, ὁ Πάπας Λέων δὲν ἔκαμε διάκρισι μετὰ τῆς προσωπικῆς του ἀντιλήψεως καὶ τοῦ προβλήματος τῆς νομιμότητος τῆς προσθήκης στὸ Σύμβολο, παρ' ὅλον ποῦ ἀργότερα ἀντεστάθη στὴν προσθήκη στὶς Λειτουργίας ποῦ ἐτελοῦντο στὴν Ρώμη.

Ἐπιστρέφοντας στὸ θέμα τῆς ἀντιδικίας τῆς Ἱερουσαλήμ, ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ἀνέθεσε στὸν Θεοδούλφου τῆς Ὁρλεάνης, τὸν κύριον συγγραφέα τῶν *Καρολινείων Βιβλίων*, νὰ γράψῃ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς χρήσεως τῆς λέξεως *Filioque*. Τὸ *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* ἔργο τοῦ Θεοδούλφου, ποῦ δημοσιεύθηκε τὸ 809, ἦταν κατ' οὐσίαν συμπίλημα πατερικῶν χωρίων ποῦ ὑποστηρίζουν τὴν θεολογίαν τοῦ *Filioque*. Ἐχοντας αὐτὸ τὸ κείμενον στὰ χέρια του, ὁ Κάρολος ὁ Μέγας συνεκάλεσε Σύνοδο στὸ Ἀκυίσγρανο (Ἄαχεν) τὸ 809-810 γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ», ἡ ὁποία ἐτίθετο ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας θεολόγους. Μετὰ τὴν σύγκλησιν αὐτῆς τῆς Συνόδου, ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ἐζήτησε τὴν ἐγκρίσιν τοῦ Πάπα Λέοντος γιὰ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ Σύμβολο μὲ τὸ *Filioque* (Mansi 14:23-76). Τὸ 810, ἔλαβε χώρα στὴν Ρώμη συνάντησι μετὰ τοῦ Πάπα καὶ τῶν ἀπεσταλμένων ἀπὸ τὴν Σύνοδο τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου. Ἐνῶ ὁ Λέων ὁ Τρίτος ἐβεβαίωνε τὴν Ὁρθοδοξίαν τοῦ ὅρου *Filioque*, καὶ ἐνέκρινε τὴν χρῆσιν του στὴν κατήχησιν καὶ προσωπικὰς ὁμολογίας πίστεως, κατηγορηματικὰ ἀπεδοκίμασε τὴν εἰσαγωγήν του στὸ κείμενον τοῦ Συμβόλου τοῦ 381, καθὼς οἱ Πατέρες τῆς Συνόδου [τοῦ 381]--οἱ ὅποιοι, ὅπως παρατηρεῖ, ἦσαν οὐχὶ ὀλιγώτερον ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἀπὸ τοὺς Ἐπισκόπους ποῦ συνήχθησαν στὸ Ἀκυίσγρανον (Ἄαχεν, Aix-La-Chapelle)--διάλεξαν νὰ μὴν τὸ περιλάβουν. Ὁ Πάπας Λέων ὠρίσεν ὅτι ἡ χρῆσι τοῦ Συμβόλου κατὰ τὴν

τέλεσι τῆς [Θείας] Εὐχαριστίας ἦτο ἐπιτρεπτή, ἀλλ' οὐχὶ ἀπαραίτητος, καὶ παρεκάλεσε ὅπως, γιὰ τὴν ἀποφυγὴν σκανδάλου, θὰ ἦτο καλλίτερο γιὰ τὴν Καρολίνειο αὐτὴ νὰ ἀποφεύγῃ νὰ τὸ συμπεριλαμβάνῃ στὴν [Θεία] Λειτουργία. Σύμφωνα μὲ τὸ *Ποντιφικικὸν Βιβλίον (Liber Pontificalis)*, κατὰ τὴν ἴδιαν αὐτὴν ἐποχὴ ὁ Πάπας παρήγγειλε καὶ κατεσκεύασε δύο βαρεῖες ἀργυρῆς πλάκες ποὺ περιεῖχαν τὸ πρωτότυπο κείμενο τοῦ Συμβόλου τοῦ 381 Ἑλληνιστὶ καὶ Λατινιστὶ, καὶ τὶς ἐξέθεσε στὸν Ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ὅμως, παρὰ τὶς ὁδηγίες του καὶ τὴν συμβολικὴ αὐτὴ πράξι, οἱ Καρολίνιοι συνέχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ Σύμβολο μὲ τὸ *Filioque* κατὰ τὴν [Θεία] Εὐχαριστία στὶς Ἐπισκοπές των.

Οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἐξετίμουν ἀρκετὰ τὶς διαφορὲς αὐτὲς ἐξελίξεις σχετικὰ μὲ τὸ *Filioque* [ποὺ συνέβαιναν] στὴ Δύσι, μεταξὺ τοῦ ἕκτου καὶ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος. Ἡ ἐπικοινωνία ἤϋξανε σταθερὰ «ἐπὶ τὸ χεῖρον» καὶ οἱ ἀγῶνες των μὲ τὸν μονοθελητισμὸ, τὴν εἰκονομαχίαν καὶ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ Ἰσλάμ, δὲν ἄφηναν πολὺ καιρὸ γιὰ τὴν ἐκ τοῦ σύνεγγυς παρακολούθησιν τῶν θεολογικῶν ἐξελίξεων στὴν Δύσι. Ὅμως, τὸ ἐνδιαφέρον των διὰ τὸ *Filioque* ἐγένετο σαφέστερον κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος, ὅτε συνδυάσθηκε μὲ δικαιοδοσιακὰς ἀντιδικίας μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, καθὼς καὶ μὲ τὶς δραστηριότητες τῶν Φράγκων ἱεραποστόλων στὴν Βουλγαρία. Ὅταν οἱ Βυζαντινοὶ ἱεραπόστολοι ἐξεδιώχθησαν ἀπὸ τὴν Βουλγαρία ἀπὸ τὸ Βασιλεῖον Βόρι, ὑπὸ Δυτικὴ ἐπίδρασιν, ἐπέστρεψαν στὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔκαναν ἀναφορὰ περὶ τῶν Δυτικῶν πράξεων, ποὺ περιελάμβαναν τὴν χρῆσιν τοῦ Συμβόλου μὲ τὸ *Filioque*. Ὁ Πατριάρχης Φώτιος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ 867, ἔγραψε αὐστηρὴ ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς ἄλλους Πατριάρχες τῆς Ἀνατολῆς, σχολιάζοντας τὴν πολιτικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν κρίσιν στὴν Βουλγαρία, καθὼς ἐπίσης καὶ τὶς τεταμένους σχέσεις μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ρώμης. Στὸ γράμμα τοῦτο, ὁ [ἱερὸς] Φώτιος κατήγγειλε τοὺς Δυτικοὺς ἱεραποστόλους στὴν Βουλγαρία καὶ κατέκρινε τὶς Δυτικὰς λειτουργικὰς πράξεις.

Μεγαλυτέρας σημασίας εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Πατριάρχης [ἱερὸς] Φώτιος ἀπεκάλεσε βλασφημίαν τὴν προσθήκην τοῦ *Filioque* στὴν Δύσι, καὶ παρουσίασε ἰσχυρὴ θεολογικὴ κριτικὴ ἐναντίον τῆς ἀπόψεως περὶ [Ἁγίας] Τριάδος, τὴν ὁποία ἐπίστευε ὅτι [ἢ προσθήκην] ἐζωγράφιζε. Ἡ ἀντίθεσις τοῦ [ἱεροῦ] Φωτίου στὸ *Filioque* ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς ἀπόψεώς του ὅτι εἰσαγάγει διαρχίαν (δύο αἰτίαι) στὴν [Ἁγία] Τριάδα, καὶ μειώνει τὴν μοναρχίαν τοῦ Πατρὸς. Ἔτσι, τὸ *Filioque* ἐφαίνετο σ' αὐτὸν ταῦτοχρόνως νὰ ἀφαιρῇ τὸν διακριτικὸν χαρακτήρα καθ' ἑκάστη προσώπου τῆς [Ἁγίας] Τριάδος, καὶ νὰ συγχέῃ τὶς σχέσεις των, παραδόξως φέροντας ἐντὸς του τὰ σπέρματα ταῦτοχρόνως τοῦ εἰδωλολατρικοῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ τοῦ Σαβελλιανικοῦ Τροπικισμοῦ (*Μυσταγωγία* 9:11). Ἐν τούτοις, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴν του τοῦ 867, ὁ [ἱερὸς] Φώτιος δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζῃ τὴν Λατινικὴν πατερικὴν παράδοσιν ὀπίσω ἀπὸ τὴν χρῆσιν τοῦ *Filioque* στὴν Δύσι. Στὴ συνέχεια, ἡ ἀντίθεσις του στὸ *Filioque* παρουσιάσθηκε διεξοδικωτέρα στὸ γράμμα του πρὸς τὸν Πατριάρχην τῆς Ἀκυληίας τὸ 883 ἢ 884, καὶ στὴν περίφημον αὐτοῦ *Μυσταγωγίαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, γραφεῖσαν τὸ 886.

Στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς του τοῦ 867, ὁ [ἱερὸς] Φώτιος κάμνει ἐκκλησι

πρὸς μίαν [μέλλουσαν] Οἰκουμενικὴν Σύνοδον πού θὰ ἔλυε τὸ θέμα τῆς νοθείας τοῦ Συμβόλου μὲ τὸ *Filioque*, καθὼς ἐπίσης θὰ διεφώτιζε τὸ πρόβλημα τῆς θεολογικῆς βάσεως τοῦ τελευταίου τούτου. Τὸ 867 συνεκλήθη μία τοπικὴ Σύνοδος στὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ ὁποία ἐξετόπισε τὸν Πάπα Νικόλαο τὸν Πρῶτον. Ἡ πράξις αὕτη ἠῦξηση τὴν ἔντασι τῶν ἤδη τεταμένων σχέσεων τῶν δύο θρόνων. Ἦδη τὸ 863, ὁ Νικόλαος εἶχεν ἀρνηθεῖ νὰ ἀναγνώρισῃ τὸν [ιερόν] Φώτιον ὡς Πατριάρχην, ἔνεκα τῆς δῆθεν ἀντικανονικῆς ἐκλογῆς αὐτοῦ. Μὲ τὶς ἀλλαγές στὴν Αὐτοκρατορικὴ Κυβέρνησι, ὁ [ιερός] Φώτιος ἐπέστη νὰ παραιτηθῆ τὸ 867, καὶ ἀντικαθεστάθῃ ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἰγνάτιο, τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος εἶχεν ἀντικαταστήσει τὸ 858. Νέα Σύνοδος συνεκλήθη στὴν Κωνσταντινούπολι περὶ τὸ τέλος τοῦ 869. Μὲ τοὺς παπικοὺς ἐκπροσώπους παρόντες, καὶ μὲ αὐτοκρατορικὴ ὑποστήριξι, ἡ Σύνοδος αὕτη ἀφώρισε τὸν [ιερόν] Φώτιον, καὶ στὴν συνέχεια, στὴν Μεσαιωνικὴ Δύσι, ἀνεγνώρισθη [ὑπὸ τῆς Ρώμης] ὡς «ἡ Ὁγδοῦ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος,» διὰ λόγους ἄσχετους πρὸς τὸ *Filioque* ἢ τὸν [ιερόν] Φώτιο, παρ' ὅλο πού ποτὲ δὲν ἀναγνώρισθηκε ὡς τέτοια [δηλαδὴ Οἰκουμενικὴ] ἀπὸ μέρους τῆς [Ὁρθοδόξου] Ἀνατολῆς (σημ. 2).

Ἡ σχέσι μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως ἤλλαξε, ὅταν ὁ [ιερός] Φώτιος ἔγινε καὶ πάλι Πατριάρχης τὸ 877, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἰγνατίου. Στὴν Ρώμη, ὁ Πάπας Νικόλαος ἀπεβίωσε τὸ 867. Τὸν διεδέχθη ὁ Πάπας Ἀδριανὸς ὁ Δεύτερος (867-872), ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς εἶχεν ἀναθεματίσει τὸν [ιερόν] Φώτιο τὸ 869. Ὁ διάδοχός του, Πάπας Ἰωάννης ὁ Ὁγδοὸς (872-882), εἶχε τὴν θέλησι νὰ ἀναγνώρισῃ τὸν [ιερόν] Φώτιο σὰν τὸν νόμιμο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ ὀρισμένους ὄρους, ἀνοίγοντας ἔτσι τὸν δρόμο γιὰ τὴν ἀποκατάστασι καλλιτέρων σχέσεων. Νέα Σύνοδος συνήλθε στὴν Κωνσταντινούπολι τὸ 879-880, μὲ τὴν παρουσίαν τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων ἀπὸ τὴν Ρώμη, καὶ τὰ ἄλλα Ἀνατολικὰ Πατριαρχεῖα. Ἡ Σύνοδος αὕτη, θεωρουμένη ἀπὸ μερικοὺς Ὁρθοδόξους θεολόγους ὡς Οἰκουμενικὴ (σημ. 3), ἀνήρε τὶς ἀποφάσεις τῆς προτέρας Συνόδου τοῦ 869-870, καὶ ἀνεγνώρισε τὴν κατάστασι τοῦ [ιεροῦ] Φωτίου ὡς Πατριάρχου. Ἐπεβεβαίωσε τὸν Οἰκουμενικὸν χαρακτήρα τῆς Συνόδου τοῦ 787 καὶ τὶς ἀποφάσεις αὐτῆς ἐναντίον τῶν εἰκονοκλαστῶν. Δὲν ὑπῆρξε ἐκτεταμένη συζήτησι τοῦ *Filioque*, τὸ ὁποῖο δὲν ἦταν ἀκόμα μέρος τοῦ Συμβόλου τὸ ὁποῖο ἀπηγγέλλετο στὴν Ρώμη, καὶ οὐδὲν σχόλιον ἐγένετο περὶ τῆς θεολογικῆς του δικαιοσύνης. Ὅμως, ἡ Σύνοδος αὕτη ἐπίσημως ἐπεβεβαίωσε τὸ πρωτότυπο κείμενο τοῦ Συμβόλου τοῦ 381, χωρὶς τὸ *Filioque*, καὶ ἀνεθεμάτισε ὅποιονδήποτε θὰ συνέθετε κάποιαν ἄλλη ὁμολογία πίστεως. Ἡ Σύνοδος ἐπίσης ὠμίλησε περὶ τῆς Ρωμαϊκῆς ἑδρας μὲ «μεγάλον σεβασμόν» καὶ ἀπέδωσε στοὺς παπικοὺς ἀπεσταλμένους τὶς παραδεδομένες προνομίες προεδρίας, ἀναγνώριζοντάς τω τὸ δικαίωμα νὰ ἀρχίζουσι καὶ νὰ κλείνουσι τὶς συζητήσεις, καὶ νὰ ὑπογράφουσι πρῶτοι τὰ κείμενα (σημ. 4). Παρὰ ταῦτα, τὰ κείμενα δὲν δίδουσι καμμία ἔνδειξι ὅτι οἱ Ἐπίσκοποι πού ἦσαν παρόντες ἀνεγνώρισαν ἐπίσημως ὅποιονδήποτε προτεραιότητα δικαιοδοσίας στὸν θρόνον τῆς Ρώμης, ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς πατερικῆς ἀντιλήψεως περὶ κοινωρίας τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὴν κανονικὴν θεωρίαν τῆς Πενταρχίας τοῦ ἔκτου αἰῶνος. Ἡ δύσκολη ἐρώτησι τῶν ἀνταγωνιστικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ Πάπα [Ρώμης] καὶ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως σχετικὰ μὲ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς Βουλγαρίας ἀνετέθη στὸν Αὐτοκράτορα πρὸς ἐπίλυσι. Μετὰ τὴν Σύνοδο, τὸ *Filioque* συνέχισε νὰ εἶναι ἐν χρῆσει στὸ Σύμβολο σὲ μέρη τῆς Δυτικῆς

Ευρώπης, παρά τις διαθέσεις του Πάπα Ἰωάννου του Ὀγδού, ὁ ὁποῖος, καθὼς καὶ οἱ προκάτοχοί του, διετῆρει τὸ κείμενο τὸ ὁποῖο ἐπεκύρωσε ἢ [Οἰκουμενικῆ] Σύνοδος τοῦ 381.

Νέο στάδιο στὴν ἱστορία τῆς διαμάχης συνετελέσθη κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος. Κατὰ τὴ Σύνοδον ποὺ ἠκολούθησε τὴν στέψι στὴ Ρώμη τοῦ Βασιλέως Ἐρρίκου τοῦ Δευτέρου ὡς τοῦ « Ἁγίου Ρωμαίου Αὐτοκράτορος» κατὰ τὸ 1014, τὸ Σύμβολο, μὲ τὸ *Filioque*, ἐψάλη διὰ πρώτην φοράν κατὰ τὴν παπικὴ Μίσσα (Λειτουργία). Ἔνεκεν αὐτῆς τῆς πράξεως, ἐθεωρεῖτο γενικῶς στὴ Λατινικὴ Ἐκκλησία ὅτι ἡ λειτουργικὴ χρῆσις τοῦ Συμβόλου, μὲ τὸ *Filioque*, ἔχει τὴν παπικὴ ἔγκρισιν. Ἡ εἰσαγωγή του στὴν [θεϊαν] Εὐχαριστία, μετὰ ἀπὸ δύο αἰῶνες παπικῆς ἀνπιστάσεως στὴν πράξι αὐτῇ, ἀντανεκλούσε νέα κυριαρχία τῶν Γερμανῶν Αὐτοκρατόρων ἐπὶ τοῦ παπισμοῦ, καθὼς ἐπίσης ἀξιοσημειώθη συνειδήσι τοῦ παπισμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ, ὑπὸ Αὐτοκρατορικὴν προστασία, ἐντὸς ὁλοκλήρου τῆς Ἐκκλησίας, Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς (σημ. 5).

Τὸ *Filioque* ἔλαβε θέσι περιωπῆς στὰ ταραχώδη γεγονότα τοῦ 1054, ὅταν ἀντηλλάχθησαν ἀφορισμοὶ μεταξὺ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν Ἀνατολικῶν καὶ τῶν Δυτικῶν Ἐκκλησιῶν ποὺ συνητηθήσαν στὴν Κωνσταντινούπολιν. Μέσα στὸ πλαίσιο τῶν ἀναθεμάτων ἐναντίον τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μιχαὴλ τοῦ Πρώτου τοῦ Κηρουλαρίου, καὶ μερικῶν ἐκ τῶν συμβούλων του, ὁ Καρδινάλιος Οὐμβέρτος τῆς Σίλβα Κάνπιντα, Λεγάτος (ἀπεσταλμένος) τοῦ Πάπα Λέοντος τοῦ Ἐνάτου, κατηγοροῦσε τοὺς Βυζαντινοὺς ὅτι ἀπρεπῶς ἀπήλειψαν τὸ *Filioque* ἀπὸ τὸ Σύμβολο [τῆς Πίστεως], καὶ κατέκρινε ἄλλες λειτουργικὰς πρακτικὰς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀπαντῶντας στὶς κατηγορίας αὐτὰς, ὁ Πατριάρχης Μιχαὴλ ἀνεγνώρισε ὅτι τὰ ἀναθέματα τοῦ Οὐμβέρτου δὲν προήρχοντο ἀπὸ τὸν Λέοντα τὸν Ἐνάτο, καὶ ἐπέρριψε τὰ ἀναθέματά του ἐπὶ τῆς παπικῆς ἀντιπροσωπείας. Ὅντως, ὁ Λέων εἶχεν ἀποβιώσει, καὶ ὁ διάδοχος αὐτοῦ δὲν εἶχεν ἀκόμη ἐκλεγεί. Ταυτόχρονα, ὁ [Πατριάρχης] Μιχαὴλ κατεδίκασε τὴν Δυτικὴν χρῆσιν τοῦ *Filioque* στὸ Σύμβολο, καὶ ἄλλες Δυτικὰς λειτουργικὰς πρακτικὰς. Ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτῆ τῶν περιορισμένων ἀφορισμῶν δὲν ὀδήγησε, ἀφ' ἑαυτῆς, σὲ ἐπίσημο σχίσμα μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, παρά τὶς περὶ τούτου ἀπόψεις μεταγενεστέρων ἱστορικῶν. Ὅμως, ἐβάθυνε τὴν ἀυξάνουσα ἀποξένωσιν μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως.

Οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν Ρώμης, ἀφ' ἑνός, καὶ Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, καὶ Ἱερουσαλὴμ ἀφ' ἑτέρου ὑπέστησαν σοβαρὴν ζημίαν κατὰ τὴν περίοδον τῶν σταυροφοριῶν, καὶ ἰδίως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς κακοφήμου Τετάρτης Σταυροφορίας. Τὸ 1204, Δυτικοὶ Σταυροφόροι ἐσύλησαν τὴν πόλιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ποὺ ἐπὶ μακρὸν ἦτο ἡ ἐμπορικὴ καὶ πολιτικὴ ἀντίπαλος τῆς Βενετίας, καὶ Δυτικοὶ πολιτικοὶ καὶ κληρικοὶ ἐκυριάρχουν ἐπὶ τῆς ζωῆς τῆς Πόλεως, μέχρις ὅτου ἐπανεκτῆθη ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ τὸν Ὀγδοὸ τὸν Παλαιολόγον τὸ 1261. Ἡ ἐγκατάστασις Δυτικῶν Ἐπισκόπων στὶς περιοχὰς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀντιοχείας καὶ Ἱερουσαλὴμ, πιστῶν (νομοταγῶν) στὴν Ρώμη καὶ στὶς πολιτικὰς δυνάμεις τῆς Δυτικῆς Ευρώπης, ἐγένετο μία νέα, τραγικῶς ὀρατὴ ἔκφρασις τοῦ

σχίσματος. Ἄκομη καὶ μετὰ τὸ 1261, ἡ Ρώμη ὑπεστήριζε τὴν παρουσία Λατίνων πατριαρχῶν σ' αὐτὲς τὶς τρεῖς Ἀνατολικὲς Ἔδρες. Διὰ τὴν πλειονότητα τῶν Ἀνατολικῶν Χριστιανῶν, τοῦτο ἦτο καθαρὸ σημεῖο ὅτι ὁ παπισμὸς καὶ οἱ πολιτικοὶ ὑποστηρικτὲς του δὲν εἶχαν καμμία ἐκτίμησι γιὰ τὴν νομιμότητα τῶν ἀρχαίων Ἐκκλησιῶν των (σημ. 6).

Παρὰ τὴν αὐξανομένην αὐτὴν ἀποξένωσι, ἀριθμὸς ἀξιοσημειώτων προσπαθειῶν ἔλαβε χώρα γιὰ τὴν ἐξέτασι τοῦ προβλήματος τοῦ *Filioque* μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τοῦ δωδεκάτου καὶ τῶν μέσων τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος. Ὁ Γερμανὸς Αὐτοκράτορας Λοθαίρος ὁ Τρίτος ἔστειλε τὸν Ἐπίσκοπο Ἄνσελμο τοῦ Χάβελμπεργκ στὴν Κωνσταντινούπολι τὸ 1136, γιὰ νὰ διαπραγματευθῆ στρατιωτικὴ συμμαχία μετὰ τὴν Αὐτοκράτορα Ἰωάννη Δεύτερο τὸν Κομνηνόν. Καθὼς εὕρισκετο ἐκεῖ, ὁ Ἄνσελμος ἤρχισε σειρὰν δημοσιῶν συνομιλιῶν μετὰ τοῦ Μητροπολίτου Νικομηδείας Νικήτα, σχετικὰ μετὰ θέματα ποὺ κρατοῦσαν τὶς Ἐκκλησίες σὲ διαίρεσι, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ *Filioque*, καὶ συνεπέραναν ὅτι οἱ διαφορὲς μεταξὺ τῶν δύο παραδόσεων δὲν ἦσαν τόσο μεγάλες ὅπως ἐνομιζέτο (PL 188:1206B). Γράμμα ἀπὸ τὸν Ὁρθόδοξο Πατριάρχη Γερμανὸν τὸν Δεύτερο (1222-1240) πρὸς τὸν Πάπα Γρηγόριον τὸν Ἐνατο (1227-1241) ὠδήγησε σὲ περαιτέρω συζητήσεις μεταξὺ Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν θεολόγων ἐπὶ τοῦ *Filioque* στὴ Νίκαια τὸ 1234. Περαιτέρω συζητήσεις ἐγένοντο τὸ 1253-54, μετὰ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Αὐτοκράτορα Ἰωάννου Τρίτου τοῦ Βατάτζη (1222-1254) καὶ τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Τετάρτου (1243-1254). Παρὰ τὶς προσπάθειες αὐτὲς, οἱ συνεχιζόμενες ἐπιπτώσεις τῆς Τετάρτης Σταυροφορίας καὶ ἡ ἀπειλὴ τῶν Τούρκων, μαζὶ μετὰ τὶς δικαιοδοσιακὰς ἀπαιτήσεις τῆς παπασύνου στὴν Ἀνατολή, ἔγιναν ἡ αἰτία ποὺ αὐτὲς οἱ καλοπροαίρετες προσπάθειες δὲν κατέληξαν πούθενά.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, μία Δυτικὴ Σύνοδος συνήλθε στὸ Λούγδουνο (Λυῶν), τὸ 1274 (Δευτέρα Λυῶνος), [ποὺ συνέπεσε] μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ Αὐτοκρατορικὸν ἔλεγχον. Παρὰ τὶς [ἀρνητικὰς] συνέπειες τῶν σταυροφοριῶν, πολλοὶ Βυζαντινοὶ ἐζήτουν τὴν θεραπείαν τῶν πληγῶν τῆς διαιρέσεως, καὶ ἀπέβλεπαν πρὸς τὴν Δύσι γιὰ ὑποστήριξι ἐναντίον τῆς αὐξανομένης προελάσεως τῶν Τούρκων. Ὁ δὲ Πάπας Γρηγόριος ὁ Δέκατος (1271-1276) ἐνθουσιωδῶς ἀπέβλεπε πρὸς τὴν ἐπανάνωσι. Ἀνάμεσα στὰ θέματα ποὺ συνεφωνήθη νὰ συζητηθῶν ἐν Συνόδῳ ἦταν καὶ τὸ *Filioque*. Ὅμως, οἱ δύο Βυζαντινοὶ Ἐπίσκοποι ποὺ ἀπεστάλησαν ὡς ἀντιπρόσωποι δὲν εἶχαν πράγματι τὴν εὐκαιρία νὰ παρουσιάσουν τὴν Ἀνατολικὴν ἄποψιν [περὶ τοῦ *Filioque*] στὴν Σύνοδο. Τὸ *Filioque* ἐγένετο ἐπίσημα δεκτὸ ἀπὸ τοὺς [συνοδικοὺς] ἀντιπροσώπους κατὰ τὴν τελευταία συνεδρίασι, στὶς 17 Ἰουλίου, σὲ σύντομο τόμο ὁ ὁποῖος ἐπίσης σαφῶς κατεδίκασε τοὺς ἔχοντας ἄλλες ἀπόψεις σχετικὰ μετὰ τὴν ἀρχὴν καὶ προέλευσιν τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος. Ἦδη τὴν 8ην Ἰουλίου, σύμφωνα μετὰ τὴν ἐκ τῶν προτέρων συμφωνία μεταξὺ τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων καὶ τοῦ Αὐτοκράτορος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκηρύχθη ἡ ἐπανάνωσι τῆς Ἀνατολικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ οὐδέποτε ἐγένετο ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Ἀνατολικὸν [Ὁρθόδοξον] κλῆρον καὶ λαόν, καὶ οὔτε ὑποστηρίχθηκε σθεναρῶς ἀπὸ τοὺς Πάπες στὴν Δύσι. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι, στὸ γράμμα του μετὰ τὴν εὐκαιρία τῆς 700ῆς

ἀναμνηστικῆς ἐπετείου τῆς Συνόδου αὐτῆς (1974), ὁ Πάπας Παῦλος ὁ Ἔκτος ἀνεγνώρισε τοῦτο, καὶ προσέθεσεν ὅτι «οἱ Λατῖνοι ἐδιάλεξαν κείμενα καὶ διατυπώσεις ποὺ ἐξέφραζαν ἐκκλησιολογία ἢ ὁποῖα ἐπενοήθη καὶ ἀνεπύχθη στὴ Δύσι. Εἶναι αὐτονόητο [...] διατί ἡ ἔνωσι ποὺ ἐπετεύχθη κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δὲν θὰ ἤμποροῦσε νὰ γίνῃ [πλήρως] ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν Ἀνατολικὸ Χριστιανικὸ νοῦ». Περαιτέρω, ὁ [ἴδιος] Πάπας, ὁμιλῶν περὶ τοῦ μέλλοντος [νὰ λάβῃ χώραν] [Ρωμαιο]-Καθολικοῦ-Ἵρθοδόξου διαλόγου παρετήρησεν [ὅτι]: «...οὗτος [ὁ διάλογος] θὰ ξανασυζητήσῃ ἄλλα ἀμφισβητήσιμα σημεῖα, τὰ ὁποῖα ὁ Πάπας Γρηγόριος ὁ Δέκατος καὶ οἱ Πατέρες τοῦ Λουγδούνου ἐνόμισαν ὅτι εἶχαν ἐπιλυθεῖ».

Στὴν Ἀνατολικὴ Σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν (Κωνσταντινουπόλεως) τὸ 1285, ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Πατριάρχου [Κωνσταντινουπόλεως] Γρηγορίου τοῦ Δευτέρου, ἐπίσης γνωστοῦ ὡς Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου (1282-1289), παταγωδῶς ἀπερρίφθησαν οἱ ἀποφάσεις τῆς Συνόδου τῆς Λυῶνος καὶ ἡ φιλολατινικὴ θεολογία τοῦ πρώην Πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Ἐνδεκάτου τοῦ Βέκκου (1275-1282). Κατὰ τὸν αὐτὸ χρόνο, ἡ Σύνοδος ἐξέδωκε ἀξιόλογο κείμενο τὸ ὁποῖο ἠσχολήθη μὲ τὸ θεολογικὸν πρόβλημα τοῦ *Filioque*. Ἐνῶ σταθερῶς ἀπέρριπτε τὴν «διπλὴ ἐκπόρευσι» τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, τὸ κείμενον ὠμίλει περὶ «ἀϊδίου ἐκφάνσεως» τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος *διὰ* τοῦ Υἱοῦ. Ἡ γλῶσσα τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου ἠνοιγε τὸν δρόμο, τοῦλάχιστο, γιὰ μίαν βαθυτέρα, πλέον περίπλοκο ἔννοια τῆς σχέσεως μεταξὺ τοῦ Πατρὸς, τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ στὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ καὶ στὴν Δύσι (ἴδε κατωτέρω). Ἡ προσέγγισις αὕτη ἀνεπύχθη ἔτι περαιτέρω ἀπὸ μέρους τοῦ [Ἁγίου] Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ (1296-1359), στὰ πλαίσια τῆς διακρίσεως αὐτοῦ μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργείας τῶν θείων προσώπων (σημ. 7).

Δυστυχῶς, τὰ «ἀνοίγματα» αὐτὰ δὲν εἶχαν καμμίαν ἐπίδρασι στὶς μεταγενέστερες συζητήσεις τοῦ Μεσαίωνα σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος, τόσο στὴν Ἀνατολική, ὅσο καὶ στὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία. Παρὰ τὴν μέριμνα τῶν Βυζαντινῶν θεολόγων, ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ [ἱεροῦ] Φωτίου [καὶ ἐντεῦθεν], νὰ ἀντισταθοῦν καὶ στὴν ἰδέα τοῦ *Filioque* καὶ στὴν προσθήκη του στὸ Λατινικὸ Σύμβολο, οὐδεμία ἀναφορὰ γίνεται σ' αὐτὸ στὸ *Συνοδικὸ τῆς Ἵρθοδοξίας*, [τὸ ὁποῖον εἶναι] συλλογὴ ποὺ περιλαμβάνει πλέον τῶν ἐξήκοντα (60) ἀναθεματισμῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὶς δογματικὲς ἀποφάσεις τῶν [Οἰκουμενικῶν καὶ ἄλλων] Συνόδων τῆς Ἀνατολῆς μέχρι καὶ τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος.

Μία ἐπὶ πλέον πρᾶσπάθεια ἔγινε, γιὰ νὰ συζητηθῇ τὸ θέμα ἐπίσημα σὲ οἰκουμενικὸ ἐπίπεδο (σημ. 8). Ἡ Σύνοδος τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1445) καὶ πάλιν ἔφερε σὲ σύναξι ἀντιπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας [Πατριαρχείου] τῆς Ρώμης, καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν [Πατριαρχείων] Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, γιὰ τὴν συζήτησι εὐρείας ἐκτάσεως ἀμφισβητήσιμων θεμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν καὶ ἡ παπικὴ ἐξουσία [πρωτεῖον] καὶ τὸ *Filioque*. Ἡ Σύνοδος αὕτη συνήλθε κατὰ χρόνο κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία εὐρίσκετο ὑπὸ τὴν σοβαρωτάτην ἀπειλὴ τῶν Ὀθωμανῶν, καὶ ὅταν πολλοὶ στὸν Ἑλληνικὸ κόσμον ἀπέβλεπαν στὴν στρατιωτικὴ βοήθεια τῆς Δύσεως σὰν τὴν μόνη ἐλπίδα τῆς

Κωνσταντινουπόλεως. Κατόπιν μακράς συζητήσεως ἀπὸ ἐμπειρογνώμονες καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, συζητήσεως ποὺ εἶχεν ὡς ἐπίκεντρο τὴν ἐρμηνεία πατερικῶν κειμένων, στὶς 6 Ἰουλίου 1439 ἐκηρύχθη ἡ ἔνωσι τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὁ Ὅρος τῆς Συνόδου, «*Ōi οὐρανοὶ ἀγαλλιάσθωσαν*» (*Laetentur caeli*), ἀνεγνώρισε τὴν νομιμότητα τῆς Δυτικῆς ἀπόψεως περὶ τῆς αἰωνίας προελεύσεως τοῦ Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, «ὡς ἐκ μιᾶς ἀρχῆς καὶ διὰ μιᾶς μοναδικῆς πνεύσεως». Τὸ *Filioque* ἐπαρουσιάσθη ἐδῶ ὡς ἔχον τὴν ἴδια σημασία μὲ τὴν [ἀπὸ μέρους τῶν Λατίνων νομιζομένην] θέσιν μερικῶν ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἀνατολικούς πατέρες ὅτι τὸ Πνεῦμα «ἔχει τὴν ὑπαρξιν ἢ ἐκπορεύεται» «διὰ τοῦ Υἱοῦ». Ἡ Σύνοδος ἐπίσης ἐνέκρινε κείμενο τὸ ὁποῖο ἀπέδιδε στὸν Πάπα [Ρώμης] «πρωτεῖον ἐφ' ὅλου τοῦ κόσμου» ὡς «κεφαλῆς ὅλης τῆς Ἐκκλησίας καὶ πατρὸς καὶ διδασκάλου ὅλων τῶν Χριστιανῶν». Παρὰ τὴν Ὁρθόδοξο συμμετοχὴ στὶς συζητήσεις αὐτές, οἱ ἀποφάσεις τῆς Φλωρεντίας--ὅπως καὶ ὁ Ὅρος Ἐνώσεως τῆς Δευτέρας Λυῶνος--ποτὲ δὲν ἐγένοντο ἀποδεκτὲς ἀπὸ μέρους ἐνὸς σώματος Ἐπισκόπων ἢ πιστῶν στὴν Ἀνατολή, καὶ ἀπερῶρίθησαν ἐπισημῶς στὴν Κωνσταντινούπολι τὸ 1484.

Ἡ Πτῶσι τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1453 καὶ ἡ διασπαστικὴ ἐπίδρασι τοῦ Προτεσταντισμοῦ στὴν Δύσι, καθὼς καὶ οἱ ἐν συνεχείᾳ «ἱεραποστολικές» κινήσεις τῶν Λατίνων στοὺς χώρους τῆς πρώην Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, καθὼς καὶ ἡ ἐγκατάστασι ἐκεῖ «Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν σὲ Κοινωνία μὲ τὴν Ρώμη» ὠδήγησαν σὲ διεύρυνσι τοῦ σχίσματος, ποὺ ἐσυνοδεύετο μὲ ἀφθονη πολεμικὴ φιλολογία καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές. Γιὰ περισσότερα ἀπὸ πεντακόσια χρόνια, ἐλάχιστες εὐκαιρίες προσεφέρθησαν στὶς Καθολικὲς καὶ Ὁρθόδοξες πλευρὲς γιὰ σοβαρὴ συζήτησι γιὰ τὸ *Filioque*, καὶ τὸ σχετιζόμενο πρὸς αὐτὸ πρόβλημα τοῦ παπικοῦ πρωτείου καὶ τῆς διδακτικῆς ἐξουσίας τοῦ Ἐπισκόπου τῆς Ρώμης. Ὁρθοδοξία καὶ Ρωμαιοκαθολικισμὸς εἰσῆλθαν σὲ περίοδο ἐπίσημης ἀπομονώσεως τῆς μιᾶς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Σ' αὐτὴ τὴν ἀπομόνωσι, ὁ καθ' ἕνα ἀνέπτυξε τὴν συνείδησι ὅτι εἶναι τὸ μόνο ἐκκλησιαστικὸ σῶμα ποὺ αὐθεντικὰ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀποστολικὴ πίστι. Παραδείγματος χάριν, ἡ διάθεσι αὐτὴ ἐκφράζεται στὴν ἐγκύκλιον τοῦ Πάπα Πίου τοῦ Ἐνάτου *In Suprema Petri Sede (Eis τὴν Ὑψίστην Ἔδραν τοῦ Πέτρου)* τῆς 6ης Ἰανουαρίου 1848, καὶ στὴν ἐγκύκλιον τοῦ Λέοντος τοῦ Δεκάτου Τρίτου *Praeclara Gratulationis Publicae (Δημοσίων Χαριστηρίων Ὑπέρλαμπρος)* τῆς 20ῆς Ἰουνίου 1895. Ἐπίσης, ἡ ἴδια διάθεσι εὐρίσκεται στὶς ἐγκυκλίους τῶν Ὁρθοδόξων Πατριαρχῶν τοῦ 1848, καὶ στὴν ἐγκύκλιον τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1895, ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀπαντᾷ στὶς ἀντίστοιχες παπικὲς ἐγκυκλίους. Οἰκουμενικὲς συζητήσεις ἐπὶ τοῦ *Filioque* μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ ἀντιπροσώπων τῶν Παλαιοκαθολικῶν καὶ τῶν Ἀγγλικανῶν ἐγένοντο στὴν Γερμανία τὸ 1874-75, καὶ ἐνίστε ἀνεζωπυρήθησαν κατὰ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, ἀλλὰ γενικῶς ἐλαχίστη οὐσιώδης πρόοδος ἐγένετο ὥστε οἱ διαλεγόμενοι νὰ κινηθοῦν πέραν ἀπὸ τὴν ἐσκληρημένη ἀντίθεσι τῶν παραδοσιακῶν Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν ἀπόψεων.

Μία νέα φάσι στὴν σχέσι μεταξὺ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἤρχισεν ἐπισημῶς μὲ τὴν Δευτέρα Βατικάνειο Σύνοδο (1962-1965) καὶ τὶς Πανορθόδοξες Διασκέψεις (1961-1968), ποὺ ἀνανέωσαν τὶς ἐπαφὲς καὶ τὸν διάλογο. Ἀπὸ τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, ἄρχισαν νὰ λαβαίνουν νέα

προσοχή [ϊκανός] ἀριθμὸς θεολογικῶν προβλημάτων καὶ ἱστορικῶν γεγονότων ποὺ συνέβαλαν στὸ σχίσμα μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ἡ δική μας Βορειοαμερικανικὴ Ὁρθόδοξος/Ρωμαιο-Καθολικὴ Διάσκεψις ἰδρύθη τὸ 1965, καὶ ἡ Διεθνὴς Συνεπιτροπὴ διὰ τὸν Θεολογικὸν Διάλογον μεταξὺ τῆς Ὁρθόδοξου καὶ τῆς [Ρωμαιο]-Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἰδρύθη τὸ 1979. Παρ' ὅλον ὅτι ἐπιτροπὴ θεολόγων ἀπὸ πολλὰς διάφορες Ἐκκλησίες, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐπιτροπῆς Πίστεως καὶ Τάξεως τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἐμελέτησε κατὰ βάθος τὸ θέμα τοῦ *Filioque* τὸ 1978 καὶ 1979, καὶ ἐξέδωκε τὰ συμπεράσματά της εἰς τὸ « Ὑπόμνημα τοῦ Klingenthal» (1979), οὐδεμία κατὰ βάθος νέα ἀπὸ κοινοῦ συζήτησι ἐπὶ τοῦ θέματος ἔγινε μεταξὺ ἀντιπροσώπων τῶν δύο Ἐκκλησιῶν μας μέχρι αὐτῆς τῆς μελέτης μας. Τὸ πρῶτο κείμενο τῆς Διεθνούς Συνεπιτροπῆς (1982), τιτλοφορούμενο «Τὸ Μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Εὐχαριστίας ὑπὸ τὸ Φῶς τοῦ Μυστηρίου τῆς Τριάδος» ἀναφέρεται σύντομα στὸ θέμα τοῦ *Filioque*, στὸ πλαίσιο μιᾶς ἐκτεταμένης συζητήσεως τῆς σχέσεως τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Τὸ κείμενο λέγει: «Χωρὶς ἀκόμη νὰ ἐπιθυμοῦμε νὰ ἐπιλύσωμε τίς διαφορὰς ποὺ ἠγέρθησαν μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως σχετικὰ μὲ τὴν σχέσιν τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος, μποροῦμε ἤδη νὰ ποῦμε μαζὶ ὅτι αὐτὸ τὸ Πνεῦμα, ποὺ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Πατέρα (Ἰωάννου 15:26) ὡς τὴν μόνην πηγὴν τῆς Τριάδος, καὶ τὸ ὁποῖο ἔγινε τὸ Πνεῦμα τῆς υἰοθεσίας μας (Ρωμαίους 8:15) καθὼς εἶναι ἤδη τὸ Πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ (Γαλάτας 4:6), διανέμεται σὲ μᾶς, ἰδιαίτερα στὴν Εὐχαριστία, ἀπὸ αὐτὸν τὸν Υἱὸ μέσα στὸν ὁποῖο ἀναπαύεται ἐν χρόνῳ καὶ αἰωνίως (Ἰωάννου 1:32)». (Ἀριθμὸς 6).

Διάφορα ἄλλα γεγονότα κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ὑποδεικνύουν περισσότερη θέλησιν ἀπὸ τὴν Ρώμην νὰ ἀναγνωρίζη τὸν καθοριστικὸν χαρακτῆρα τοῦ πρωτότυπου Συμβόλου Κωνσταντινουπόλεως. Ὄταν ὁ Πατριάρχης Δημήτριος ὁ Πρῶτος ἐπεσκέφθη τὴν Ρώμην στὶς 7 Δεκεμβρίου 1987, καὶ πάλι κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου [τοῦ Πρώτου] στὴν Ρώμην τὸν Ἰούνιον τοῦ 1995, καὶ οἱ δύο Πατριάρχες παρευρέθησαν στὴν Θεία Λειτουργία ποὺ ἐτέλεσεν ὁ Πάπας Ἰωάννης Παῦλος ὁ Δεύτερος στὴν Βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ὁ Πάπας καὶ ὁ Πατριάρχης ἀπήγγειλαν τὸ Σύμβολον Ἑλληνιστί (δῆλα δῆ, χωρὶς τὸ *Filioque*). Ὁ Πάπας Ἰωάννης Παῦλος ὁ Δεύτερος καὶ ὁ Ρουμᾶνος Πατριάρχης Θεόκτιστος ἔπραξαν τὸ αὐτὸ Ρουμανιστὶ σὲ παπικὴν λειτουργίαν ποὺ ἐτελέσθη στὴν Ρώμην στὶς 13 τοῦ Ὀκτώβριου 2002. Τὸ κείμενον *Dominus Iesus: Περὶ τῆς Μοναδικότητος καὶ τῆς Σωτηρίου Παγκοσμιότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας*, ποὺ ἐξεδόθη ἀπὸ τὴν Βατικάνειον Ἐπιτροπὴν γιὰ τὴν Διδαχὴν τῆς Πίστεως τὴν 6ῃ Αὐγούστου 2000, ἀρχίζει τίς θεολογικὰς θεωρήσεις του ἐπὶ τῆς κεντρικῆς διδαχῆς τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸ κείμενον τοῦ Συμβόλου τοῦ 381, καὶ πάλι χωρὶς τὴν προσθήκην τοῦ *Filioque*. Παρ' ὅλο ποὺ δὲν ἐδόθη ἐξήγησι τῶν χρήσεων αὐτῶν τοῦ Συμβόλου, οἱ ἐξελίξεις αὐτὰς φανερώνουν μιὰ νέα ἐνημερότητα ἀπὸ Ρωμαιοκαθολικῆς πλευρᾶς τοῦ μοναδικοῦ χαρακτῆρα τοῦ πρωτοτύπου Ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ Συμβόλου ὡς τῆς πλέον ἀύθεντικῆς διατυπώσεως τῆς πίστεως ποὺ ἐνώνει τὴν Ἀνατολικὴν καὶ τὴν Δυτικὴν Χριστιανωσύνην.

Ἦξι πολὺν χρόνον μετὰ τὴν συνάντησιν στὴν Ρώμην μεταξὺ τοῦ Πάπα Ἰωάννου Παύλου τοῦ Δευτέρου καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου

Βαρθολομαίου του Πρώτου, τὸ Βατικανὸ ἐδημοσίευσε τὸ κείμενο «Ἡ Ἑλληνικὴ καὶ ἡ Λατινικὴ Παράδοσι σχετικά με τὴν ἐκπόρευσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» (13 Σεπτεμβρίου 1995). Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶχε θεωρηθεῖ σὰν μιὰ καινούργια προσφορὰ στὸ διάλογο τῶν Ἐκκλησιῶν μας σχετικά με τὸ ἐπίμαχο αὐτὸ θέμα. Ἀνάμεσα στὶς πολλὲς παρατηρήσεις του, τὸ κείμενο λέγει: «Ἡ [Ρωμαιο]-Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀναγνωρίζει τὴν συνοδική, οἰκουμενική, προσδιοριστικὴ καὶ ἀμετάκλητη ἀξία τοῦ Συμβόλου ποὺ διευτυπώθη Ἑλληνιστὶ στὴν Κωνσταντινούπολι τὸ 381, σὰν τὴν ἔκφρασι τῆς μιᾶς κοινῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅλων τῶν Χριστιανῶν. Δὲν ὑπάρχει ὁμολογία πίστεως χαρακτηριστικὴ μιᾶς εἰδικῆς λειτουργικῆς παραδόσεως ποὺ μπορεῖ νὰ ἀντεῖπη σ' αὐτὴ τὴν ἔκφρασι τῆς πίστεως τὴν ὁποία ἐδίδαξε καὶ ὁμολόγησε ἡ ἀδιαίρετος Ἐκκλησία». Παρ' ὅλον ὅτι ἡ [Ρωμαιο]-Καθολικὴ Ἐκκλησία προφανῶς δὲν θεωρεῖ τὸ *Filioque* νὰ ἀντιτίθεται στὸ Σύμβολο τοῦ 381, ἡ σημασία τοῦ Βατικανείου κειμένου τοῦ 1995 δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμηθῇ. Ἡ δική μας μελέτη σχετικά με τὸ *Filioque* ἄρχισε τὸ 1999 σὰν ἀπάντησι στὸ σπουδαῖο αὐτὸ κείμενο, καὶ ἐλπίζομε ὅτι τὸ παρὸν κείμενο θὰ χρησιμεύσῃ στὸ νὰ προχωρήσουν ἀκόμη περαιτέρω οἱ θετικὲς συζητήσεις μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν μας, ὅπως ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἔχομε τὴν ἐμπειρία τους.

III. Θεολογικὲς Σκέψεις

Σὲ ὅλες τὶς συζητήσεις σχετικά με τὴν ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐντὸς τοῦ Μυστηρίου τοῦ Θεοῦ, καὶ σχετικά με τὶς σχέσεις τοῦ Πατέρα, Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος μεταξὺ των, ἡ πρώτη συνήθεια τοῦ νοός μας, ποὺ ὀφείλει νὰ καλλιεργηθῇ, εἶναι ἀναμφίβολα ὁ σεβασμὸς τῆς μετριότητός μας. Σχετικὰ με τὸ Μυστήριον τοῦ Θεοῦ καθ' ἑαυτό, μπορούμε μόνο νὰ ποῦμε πολὺ λίγα πράγματα, καὶ οἱ θεωρίες μας διατρέχουν τὸν κίνδυνον νὰ διεκδικοῦν βαθμοὺς σαφῆνειας καὶ βεβαιότητος ποὺ εἶναι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ὃ, τι τοὺς ἀνήκει. Ὅπως ὁ φερόμενος ὡς Διονύσιος [ὁ Ἀρεοπαγίτης] μᾶς ὑπενθυμίζει, «Οὐτε ἐνότητα, ἢ τριαδικότητα, ἢ ἀριθμὸς, ἢ μοναδικότης, ἢ εὐκαρπία (καρποφορία), ἢ ὃ, τι δῆποτε ἄλλο πρᾶγμα, ποὺ εἴτε ὑπάρχει σ' ἓνα δημιούργημα, ἢ μπορεῖ νὰ γίνῃ γνωστὸ ἀπὸ ἓνα δημιούργημα, δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ ἐκφράσῃ τὸ Μυστήριον--ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ κᾶθε νοῦ καὶ νόημα-- αὐτῆς τῆς ὑπερβατικῆς Θεότητος ἢ ὁποῖα με ὑπερούσιο τρόπο ὑπάρχει ὑπεράνω πάντων» (*Περὶ Θεῶν Ὀνομάτων 13:3*). Ὅτι, σὰν Χριστιανοί, ὁμολογοῦμε ὅτι ὁ Θεὸς μας--ποὺ εἶναι ριζικὰ καὶ ἀδιαίρετα ἓνας-- εἶναι Πατέρας, Υἱὸς καὶ Ἅγιο Πνεῦμα--τρία «πρόσωπα» ποὺ ποτὲ δὲν μποροῦν νὰ συγχυσθοῦν, ἢ νὰ ταῦτισθοῦν μεταξὺ των, καὶ ποὺ εἶναι πλήρως καὶ κατὰ κυριολεξίαν Θεός, μοναδικὰ καὶ στὸ ἀρμονικὸ σύνολο τῶν σχέσεών τους ἀνάμεσά τους--εἶναι ἀπλῶς ἢ περίληψι τῶν ὅσων ἔχομε μάθει ἀπὸ τὴν αὐτοαποκάλυψι τοῦ Θεοῦ στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, αὐτοαποκάλυψι ποὺ ἔφθασε στὸ κατακόρυφόν της στὸ ὅτι μπορούμε, με τὴ δύναμι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νὰ ὁμολογοῦμε τὸν Ἰησοῦν ὡς τὸν Αἰώνιον Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ [Θεοῦ καὶ] Πατρός. Ἀσφαλῶς, ἡ Χριστιανικὴ γλῶσσα μας περὶ Θεοῦ ὀφείλει πάντοτε νὰ ρυθμίζεται ἀπὸ τὶς Ἅγιες Γραφές, καὶ ἀπὸ τὴν δογματικὴ παράδοσι τῆς Ἐκκλησίας, ἢ ὁποῖα ἐρμηνεύει τὸ περιεχόμενον τῆς Γραφῆς κατὰ τρόπο καθοριστικό. Ἀλλὰ, τὸ δύσκολον ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα ποὺ πάντα παραμένει,

είναι ή εφαρμογή ειδικών Ἀγιογραφικῶν ὄρων στήν ἐσωτερική ζωή τοῦ Θεοῦ, καί τὸ νὰ γνωρίζομε πότε ἓνα χωρίο ἀναφέρεται ἀπλῶς στήν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῆς «οἰκονομίας» τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας, καί πότε ὀφείλομε νὰ τὸ ἐννοήσωμε ὡς ἀπόλυτα ἀναφερόμενο στήν ὑπαρξί τοῦ Θεοῦ καθ' ἑαυτόν. Ἡ διαίρεσι μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν μας ὅσον ἀφορᾷ στὸ θέμα τοῦ *Filioque* θὰ ἦταν πιθανῶς ὀλιγώτερον ὀξεῖα ἂν ἀμφότερες οἱ πλευρές, ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, εἶχαν περισσότερη συναίσθησι τῶν περιορισμῶν τῆς περὶ Θεοῦ ἀντιλήψεώς μας.

Δεύτερον, ή συζήτησι τοῦ δυσκόλου αὐτοῦ θέματος πολλὰς φορὰς ἐμποδίσθηκε ἀπὸ πολεμικὰς διαστροφές, κατὰ τὶς ὁποῖες κᾶθε πλευρὰ ἐγελοιοποιεῖ τὴν θέσιν τῆς ἄλλης γιὰ σκοποὺς ἐπιχειρηματολογίας. Δὲν εἶναι ἀληθές, ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι ή ἐπικρατοῦσα Ὁρθόδοξος Θεολογία ἀνπλαμβάνεται τὴν ἐκπόρευσι τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος ἐντὸς τῆς αἰωνίας ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀπλῶς ἀνεπηρέαστον ἀπὸ τὴν σχέσιν τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, ἢ ὅτι τὸ [Ἁγιον] Πνεῦμα δὲν «ἀνήκει» κυρίως στὸν Υἱὸν ὅταν τὸ Πνεῦμα ἀποστέλλεται [ἀπὸ τὸν Υἱὸ] στήν ἱστορία. [Ἐπίσης,] δὲν εἶναι ἀληθές ὅτι ή ἐπικρατοῦσα Λατινική θεολογία ἄρχισε κατὰ παράδοσι τὶς σκέψεις τῆς σχετικᾶ μετὰ τὴν [Ἁγία] Τριάδα μετὰ βᾶσι μιὰ ἀφηρημένη, μὴ Ἀγιογραφική θεώρησι τῆς θείας οὐσίας, ἢ ὅτι προσδιορίζει δύο αἰτίες στήν ὑποστατική ὑπαρξί τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος, ἢ ὅτι ἐννοεῖ νὰ ἀναθέσῃ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα ῥόλο ὑποταγμένο στὸν Υἱό, εἴτε ἐντὸς τοῦ Μυστηρίου τοῦ Θεοῦ ἢ ἐντὸς τῆς σωτηρίου ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ μέσα στήν ἱστορία.

Ἀπὸ τὴν μελέτη μας, εἴμαστε πεπεισμένοι ὅτι οἱ θεολογικὰς παραδόσεις, Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ, εὐρίσκοντο σὲ οὐσιαστικὴ συμφωνία, ἀπὸ τοὺς χρόνους [ἤδη] τῆς πατερικῆς περιόδου, ἐπὶ ἐνὸς ἀριθμοῦ θεμελιωδῶν διαβεβαιώσεων σχετικᾶ μετὰ τὴν Ἁγία Τριάδα, ποὺ ἔχουν σχέσι μετὰ τὴν συζήτησι τοῦ *Filioque*:

- καὶ οἱ δύο παραδόσεις σαφῶς διαβεβαιώνουν ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ξεχωριστὴ ὑπόστασι ἢ πρόσωπο ἐντὸς τοῦ θείου Μυστηρίου, ἴσης ἀξίας καὶ καταστάσεως μετὰ αὐτὴ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἓνα δημιουργήμα ἢ ἓνας τρόπος τοῦ λέγειν περὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ ἐντὸς τῶν δημιουργημάτων.

- παρ' ὅλο ποὺ τὸ Σύμβολο τοῦ 381 δὲν τὸ λέγει σαφῶς, καὶ οἱ δύο παραδόσεις ὁμολογοῦν ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι Θεός, ἀπὸ τὴν ἴδια οὐσία (ὁμοούσιο) μετὰ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό.

- καὶ οἱ δύο παραδόσεις σαφῶς δηλοῦν ὅτι ὁ Πατέρας εἶναι ή προκαταρκτικὴ πηγὴ (ἢ ἀρχὴ) καὶ ή υπερτάτη αἰτία (ἢ αἰτία) τῆς θείας ὑπάρξεως,

καὶ συνεπῶς ὄλων τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ: ή «πηγὴ» ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα πηγάζουν, ή ρίζα τῆς ὑπάρξεως καὶ παραγωγικότητάς των, ὁ «ἥλιος» ἀπὸ τὸν ὁποῖο ή ὑπαρξί καὶ ή ἐνέργειά των ἀκτινοβολεῖ (σημ. 9).

- καὶ οἱ δύο παραδόσεις βεβαιώνουν ὅτι οἱ τρεῖς θεῖες ὑποστάσεις φθάνουν στήν ὑποστατικὴ των ὑπαρξί καὶ διακρίνονται μετὰξὺ των μόνον ἀπὸ τὶς σχέσεις τῆς ἀρχῆς καὶ προελεύσεώς των, καὶ ὄχι ἀπὸ ὅ, τι δῆποτε ἄλλο χαρακτηριστικὸ ἢ δραστηριότητες.

- κατὰ συνέπεια, καὶ οἱ δύο παραδόσεις διαβεβαιώνουν ὅτι ὅλες οἱ

ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ--οἱ δραστηριότητες μὲ τις ὁποῖες ὁ Θεὸς διατάσσει καὶ καλεῖ στὴν ὕπαρξι τὴν δημιουργημένη πραγματικότητα, καὶ διαμορφώνει αὐτὴ τὴν πραγματικότητα πρὸς ὠφελὸς τῆς σὲ ἓνα ἐνωμένο καὶ μὲ τάξι κόσμο ποὺ συγκεντρώνεται γύρω στὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξι, δημιουργημένη κατ' εἰκόνα Θεοῦ--εἶναι *τὸ κοινὸ ἔργο τοῦ Πατρὸς, τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, παρ' ὅλο ποὺ τὸ καθ' ἓνα ἀπὸ τὰ τρία πρόσωπα διαδραματίζει ἓνα ξεχωριστό, χαρακτηριστικὸ ρόλο ἐντὸς αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις τῶν τριῶν προσώπων μεταξύ των.

Παρὰ ταῦτα, ἡ Ἀνατολικὴ καὶ ἡ Δυτικὴ παράδοσι σκέψεων ἐπὶ τοῦ Μυστηρίου τοῦ Θεοῦ ἔχουν σαφῶς ἀναπτύξει κατηγορίες καὶ ἀντιλήψεις ποὺ διαφέρουν οὐσιωδῶς ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλην. Αὐτὲς οἱ διαφορὲς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθοῦν καὶ νὰ ἐξαφανισθοῦν, ἢ νὰ ἐμφανισθοῦν σὰν νὰ ἦταν ἰσοδύναμες, μὲ εὐκόλη ἐπιχειρηματολογία. Μποροῦμε νὰ συνοψίσωμε τὶς διαφορὲς μας ὡς ἐξῆς:

1) Ὁρολογία

Ἡ ἀμφισβήτησι τοῦ *Filioque* εἶναι, κατ' ἀρχὴν, ἀμφισβήτησι λέξεων. Ἀριθμὸς νεωτέρων συγγραφέων σημειώνουν ὅτι μέρος τῆς θεολογικῆς διαφωνίας μεταξύ τῶν Ἐκκλησιῶν μας φαίνεται νὰ ἔχη τὶς ρίζες τῆς σὲ λεπτὲς, ἀλλὰ σοβαρὲς διαφορὲς στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐχρησιμοποιήθηκαν κύριοι ὅροι σχετικὰ μὲ τὴν θεία προέλευσι τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος. Τὸ πρωτότυπο κείμενο τοῦ Συμβόλου τοῦ 381, ὀμιλῶντας γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, τὸ χαρακτηρίζει μὲ τοὺς ὅρους [τοῦ χωρίου] τοῦ Ἰωάννου 15:26, σὰν Αὐτὸ ποὺ «προέρχεται (*ἐκπορεύεται*) ἀπὸ τὸν Πατέρα»: προφανῶς, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν χρῆσι τοῦ [Ἁγίου] Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (*Λόγος 31:8*), ἡ Σύνοδος ἐδιέταξε νὰ περιορισθῇ στὴ γλῶσσα τοῦ [Εὐαγγελιστοῦ] Ἰωάννου, ἀμυδρῶς μεταβάλλοντας τὸ κείμενο τοῦ Εὐαγγελίου (ἀλλάζοντας *τὸ Πνεῦμα ... ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται* σὲ *τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ... τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον*) γιὰ νὰ δώσῃ ἔμφασι σὲ ὅτι ἡ «ἐξοδος» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀρχίζει «ἐντὸς» τοῦ αἰωνίου ὑποστατικοῦ ρόλου τοῦ Πατρὸς σὰν τὴν πηγὴ τῆς Θείας Ὑπάρξεως, καὶ ἐπομένως ἢ ἔκφρασι θὰ εἶναι ὀρθωτέρα ἐὰν θὰ σημαίνῃ «κίνησι πρὸς τὰ ἔξω (*ἐκ*)» τοῦ Πατρὸς. Ἡ ὑποκειμένη σημασία τοῦ [ρήματος] *ἐκπορεύεσθαι* («προέρχεσθαι», «πρόσω ἔρχεσθαι») καὶ τὸ σχετικὸ [οὐσιαστικὸ] ὄνομα *ἐκπόρευσις* («ἐξοδος»), φαίνεται νὰ εἶναι μία «ἐξοδος» μέσα ἀπὸ ἓνα σημεῖον ἀρχῆς. Τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, ἡ Ἑλληνικὴ θεολογία σχεδὸν πάντα περιορίζει τὴν θεολογικὴ χρῆσι αὐτοῦ τοῦ ὅρου στὴν προέλευσι τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς, καὶ δίνει στὸν ὅρο αὐτὸ τὴν περιωπὴ ἐνὸς τεχνικοῦ ὅρου ποὺ προσδιορίζει τὴν σχέσι αὐτῶν τῶν δύο θείων προσώπων. Κατ' ἀντίθεσιν, ἄλλοι Ἑλληνικοὶ ὅροι, ὡς τὸ *προϊέναι*, «προχωρεῖν», συχνὰ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς Ἀνατολικοὺς Πατέρες γιὰ ν' ἀναφερθοῦν στὴ σωστικὴ ἀποστολὴ τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος στὴν ἰστορία ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Ἀναστάντα Κύριο.

Ἡ Λατινικὴ λέξι *procedere*, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μὲ τὸ σχετικὸ [οὐσιαστικὸ] ὄνομα *processio*, ὑπονοεῖ ἀπλῶς «κίνησι πρὸς τὰ ἐμπρός», χωρὶς

την πρόσθετη σημασία της αρχής της κινήσεως. Ἔτσι χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν μετάφρασι ἀριθμοῦ ἄλλων Ἑλληνικῶν λέξεων, τοῦ *προϊέναι* συμπεριλαμβανομένου, καὶ σαφῶς θεωρεῖται ἀπὸ τὸν [Ἅγιο] Θωμᾶ τὸν Ἀκυνάτη σὰν ὄρος ὁ ὁποῖος σημαίνει «ἀρχὴν ὁποιοδήποτε εἶδους» (*Summa Theologiae I, ἐρ. 36:a.2*), συμπεριλαμβανομένων--στὰ πλαίσια τῆς Τριαδικῆς θεολογίας--τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ, καθὼς καὶ τῆς πρὸς τὰ ἔξω πνοῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὴν ἐν χρόνῳ ἀποστολὴν Αὐτοῦ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ταυτόχρονα ἡ πρωταρχικὴ ἀρχὴ τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος στὸν ἀναρχον Πατέρα καὶ τῆς «ἐξόδου» καὶ ἀποστολῆς Αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Ἀναστάνα Κύριο σημαίνονται, Λατινιστί, μὲ τὴν ἴδια λέξι: *procedere*, ἐνῶ ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία συνήθως χρησιμοποιεῖ δύο διαφορετικοὺς ὄρους. Παρ' ὅλο πού ἡ διαφορὰ μεταξύ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς παραδόσεως σχετικὰ μὲ τὴν αἰώνια ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἀπλῶς λεκτικὴ, μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἀνησυχία τῆς Ἑλληνοφώνου Ἐκκλησίας σχετικῶς μὲ τὴν παρεμβολὴ τῆς λέξεως *Filioque* στὴν Λατινικὴ μετάφρασι τοῦ Συμβόλου τοῦ 381 εἶναι δυνατὸ νὰ ὠφείλετο--ὅπως τὸ ἐξήγησεν ὁ [Ἅγιος] Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς (*Πρὸς Μαρῖνον Ἐπιστολή, PG 91:133-136*)-- σὲ ἀμοιβαία παρεξήγησι τῶν διαφόρων διαστάσεων τῆς ἐννοίας πού συνδέονται μὲ τοὺς ὄρους [τῶν δύο παραδόσεων]: «ἐκπόρευσις» τῶν Ἑλλήνων, καὶ «*processio*» τῶν Λατίνων.

2) Οὐσιαστικὰ Θέματα

Εἶναι σαφές ὅτι δύο προβλήματα χωρίζουν τὴν Ἀνατολικὴ καὶ τὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία στὴν ἱστορία τῆς διενέξεως περὶ τὸ *Filioque*: ἓνα θεολογικὸ μὲ τὴ στενὴ σημασία, κι' ἓνα ἐκκλησιολογικὸ.

α) Θεολογικὸ (θέμα)

Ἐὰν ἡ «Θεολογία» ἐννοεῖται κατὰ τὴν πατερικὴν τῆς ἐκδοχῆν, [δηλὰ δὴ] σκέψι περὶ Θεοῦ ὡς Τριάδος, [τότε] τὸ θεολογικὸ πρόβλημα ὀπίσω ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαμάχη εἶναι ἂν ὁ Υἱὸς πρέπη νὰ θεωρηθῆ ὅτι διαδραματίζει ὁποιοδήποτε ρόλο στὴν ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος, σὰν ὑπόστασι ἢ θεῖο «πρόσωπο», ἀπὸ τὸν Πατέρα, πού εἶναι ἡ «ὑπερτάτη πηγὴ» (σημ. 10) τοῦ θεοῦ Μυστηρίου. Ὅπως εἶδαμε, ἡ Ἑλληνικὴ παράδοσι γενικὰ στηρίζεται στὸ Ἰωάννου 15:26 καὶ τὴν διατύπωσι τοῦ Συμβόλου τοῦ 381 γιὰ νὰ διαβεβαιώσῃ ὅτι, ὅ, τι γνωρίζομε γιὰ τὴν ὑποστατικὴ ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος εἶναι ὅτι «ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται», κατὰ τρόπο διάφορο ἀπὸ, ἀλλὰ παράλληλο πρὸς, τὴν «γέννησι» τοῦ Υἱοῦ ἀπὸ τὸν Πατέρα (π.χ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, *Περὶ Ὁρθοδόξου Πίστewς, 1:8*). Ἐν τούτοις, ἡ ἴδια παράδοσι ἀποδέχεται ὅτι ἡ «πέμψι» τοῦ Πνεύματος εἰς τὸν κόσμον ἐπίσης ἀφορᾷ στὸν Υἱό, πού δέχεται τὸ Πνεῦμα ἐντὸς τῆς ἀνθρωπότητός του στὴ βάπτισί Του, ἐμφυσά τὸ [Ἅγιο] Πνεῦμα στοὺς Δώδεκα μαθητὰς τὴν ἑσπέρα τῆς Ἀναστάσεως, καὶ πέμπει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μὲ δύναμι στὸν κόσμον διὰ τοῦ χαρισματικοῦ κηρύγματος τῶν [Ἁγίων] Ἀποστόλων, κατὰ τὴν Πεντηκοστή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ Λατινικὴ παράδοσι ἀπὸ τὸν Τερτυλλιανὸ [καὶ ἐξῆς] εἶχε τὴν τάσι νὰ ὑποθέτῃ ὅτι ὅπως στὴν τάξι μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἐκκλησία συνήθως

ἀναφέρει τὰ ὀνόματα τῆς [᾽Αγίας] Τριάδος τοποθετεῖ τὸ Πνεῦμα μετὰ τὸν Υἱό, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὅτι προέρχεται «ἀπὸ» τὸν Πατέρα «διὰ» τοῦ Υἱοῦ. Ὁ [ιερός] Αὐγουστίνος, ὁ ὁποῖος σὲ πολλὰ χωρία ἐπιμένει ὅτι τὸ [᾽Αγιο] Πνεῦμα «ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς», γιατί, σὰν Θεός, δὲν εἶναι κατώτερος τοῦ Υἱοῦ (*De Fide et Symbolo 9:19; Enchiridion 9:3*), ἀναπύσσει, σὲ ἄλλα κείμενα, τὴν κλασικὴν ἀντίληψίν του ὅτι τὸ [᾽Αγιο] Πνεῦμα ἐπίσης «ἐκπορεύεται» ἀπὸ τὸν Υἱό, γιατί εἶναι, κατὰ τὸν ρόον τῆς ἱερᾶς ἱστορίας, τὸ Πνεῦμα καὶ τὸ «δῶρο» καὶ τῶν δύο, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ (π.χ., *Περὶ Τριάδος, 40:20.29; Μελέτη εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου 99:6-7*), τὸ δῶρο ποὺ ἀρχίζει κατὰ τὴν αἰώνια ἀνάμεσά τους ἀνταλλαγὴ τῆς ἀγάπης (*Περὶ Τριάδος 15:17.19*). Κατὰ τὴν ἄποψιν τοῦ [ιεροῦ] Αὐγουστίνου, ἡ ἀνάμιξι [μετοχῆ] τοῦ Υἱοῦ στὴν ἐκπόρευσι τοῦ [᾽Αγίου] Πνεύματος δὲν ἐννοεῖται ὡς ἐναντιομένη στὸν ρόλο τοῦ Πατρὸς ὡς «τὴν μόνη ὑπέρτατη πηγὴ» τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ [᾽Αγίου] Πνεύματος, ἀλλὰ παρέχεται παρὰ τοῦ Πατρὸς κατὰ τὴν γέννησι τοῦ Υἱοῦ: «μὲ τὴν σειρὰν του, τὸ ᾽Αγιο Πνεῦμα ἔχει τοῦτο [τὸ γνῶρισμα] ἀπὸ τοῦ Πατρὸς τοῦ ἰδίου, τὸ ὅτι ὀφείλει νὰ ἐκπορεύεται καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ὅπως ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς» (*Μελέτη εἰς τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου 99:8*).

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῆς ἀρχικῆς Λατινικῆς καὶ Ἑλληνικῆς παραδόσεως ἐπ' αὐτοῦ τοῦ σημείου ὀφείλεται στὴν λεπτὴν διαφορὰ τοῦ Λατινικοῦ *procedere* ἀπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ *ἐκπορεύεσθαι*. Καθὼς παρατηρήσαμε, ἡ «ἔξοδος» τοῦ [᾽Αγίου] Πνεύματος ἐπισημαίνεται μὲ ἓνα πειὸ γενικὸ νόημα μὲ τὸν Λατινικὸ ὄρο, χωρὶς τὴν σημασίαν τῆς «ὑπέρτατης ἀρχῆς» τὴν ὁποῖαν ὑπονοεῖ ὁ Ἑλληνικὸς ὄρος. Ἡ «ἐκπόρευσι» ὁμως τοῦ ᾽Αγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἐννοεῖται στὴν Λατινικὴ θεολογία ὡς κάπως διάφορος σχέσι σχετικὰ μὲ τὴν «ἐκπόρευσι» ἀπὸ τὸν Πατέρα, ἀκόμη καὶ ὅταν--ὅπως [διαλαμβάνεται] στὶς ἐξηγήσεις τοῦ Ἀνσέλμου καὶ τοῦ [᾽Αγίου] Θωμᾶ τοῦ Ἀκυνάτου--ἡ σχέσι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸ ᾽Αγιον Πνεῦμα ἐκφράζεται ὡσὰν οἱ δύο [Πατέρας καὶ Υἱός] νὰ ἀπετέλουν «μίαν μοναδικὴν ἀρχὴν» στὴν ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ [᾽Αγίου] Πνεύματος: ἀκόμη καὶ ὅταν «ἐκπνέουν» τὸ Πνεῦμα μαζί, κατὰ τοὺς μεταγενέστερους αὐτοὺς Λατίνους Πατέρες, ὁ Πατέρας κρατᾷ τὴν προτεραιότητά του, δίδοντας στὸν Υἱὸ πάντα ὅσα ἔχει καὶ κάνοντας δυνατὰ πάντα ὅσα ποιεῖ.

Κάποιοι Ἑλληνες θεολόγοι ἐπίσης ἀγωνιζόταν συχνὰ νὰ βροῦν τρόπους γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὸ νόημα ὅτι ὁ Υἱός, ὁ ὁποῖος ἀποστέλλει τὸ ᾽Αγιο Πνεῦμα «ἐν χρόνῳ», ἐπίσης διαδραματίζει «μεσιτικὸν» τρόπον τινὰ ρόλο στὴν αἰώνια ὕπαρξι καὶ δραστηριότητα τοῦ [᾽Αγίου] Πνεύματος. Ὁ [᾽Αγιος] Γρηγόριος ὁ Νύσσης, γιὰ παράδειγμα, ἐξηγεῖ ὅτι δυνάμεθα μόνον (σημ. 11) νὰ ἐξηγήσωμε τὶς ὑποστάσεις ἐντὸς τοῦ Μυστηρίου τοῦ Θεοῦ πιστεύοντας «ὅτι ὁ ἓνας εἶναι ἡ αἰτία, ὁ ἄλλος προέρχεται ἀμέσως ἀπὸ τὸν πρῶτον, ὁ ἄλλος [ὁ τρίτος] εἶναι δι' ἐκείνου ποὺ προέρχεται ἀμέσως ἀπὸ τὸν πρῶτον». Εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς «μεσιτείας» τοῦ Υἱοῦ σχετικὰ μὲ τὴν προέλευσι τοῦ [᾽Αγίου] Πνεύματος, προσθέτει, ὅτι ταυτόχρονα διακρατεῖ τὸν μοναδικόν του ρόλο ὡς Υἱός καὶ ἐπιτρέπει στὸ [᾽Αγιο] Πνεῦμα νὰ ἔχη μιὰ «φυσικὴ σχέσι» μὲ τὸν Πατέρα (*Πρὸς Ἀβλάβιον: GNO III/I, 56:3-10*). Τὸν Δέκατον Τρίτον αἰῶνα, ἡ Σύνοδος τῶν Βλαχερνῶν (1285), ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου τοῦ Β', ἔκαμε περαιτέρω βήματα στὴν ἐρμηνεῖα πατερικῶν

κειμένων που όμιλούν για την προέλευσι του [΄Αγίου] Πνεύματος «δι΄ Υίου» κατά την αντίληψι που είναι σύμφωνη με την ΄Ορθόδοξη παράδοσι (σημ. 12). ΄Η Σύνοδος έπρότεινε στον *Τόμο* της όπι, παρ΄ όλο που ή Χριστιανική πίστι όφείλει νά έπιμείνη όπι τὸ "Άγιο Πνεύμα λαμβάνει την ύπαρξι και την ύποστατική Του ταυτότητα «έκ του Πατρὸς μόνον», που είναι ή μοναδική αίτια του Θείου ΄Οντος, [όμως, τὸ "Άγιο Πνεύμα] «έκλάμπει και έκφαινεται αιώνως διὰ του Υίου, όπως ακριβώς τὸ φῶς έκλάμπει και έκφαινεται διὰ μέσου τῶν ήλιακῶν ακτίνων» (μετάφρασι ΄Α. Παπαδάκη, *Κρίσι στὸ Βυζάντιο* [(΄Εκδόσεις) ΄Αγίου Βλαδιμήρου, 1996] σελ. 219). Τὸν επόμενο αιώνα, [ὁ "Άγιος] Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς έπρόβαλε παρόμοια εξήγησι σε ίκανὰ από τὰ έργα του. Για παράδειγμα, στην *΄Ομολογία* του τὸ 1351, διαβεβαιώνει όπι τὸ "Άγιο Πνεύμα «έχει τὸν Πατέρα ως βάσι, πηγή και αίτια», αλλά «ἀναπαύεται εν τῷ Υίῳ» και «πέμπεται--δηλα δη--έκφαινεται διὰ του Υίου» (*αυτόθι* 194). Σχετικά με τις ύπερβατικές θείες ενέργειες, άλλ΄ ούχι κατά την [θεία] ούσία ή την ύποστατική ύπαρξι, «τὸ [΄Άγιον] Πνεύμα έκχέεται από του Πατρὸς διὰ του Υίου, και, ἐὰν θέλετε, διὰ του Υίου επί τους άξιους Αὐτοῦ», κοινοποιήσις ή όποία κατά την ευρείαν σημασίαν τῆς λέξεως ήμπορεί νά ὀνομασθῆ «έκπόρευσις» (*Λόγος ΄Αποδεικτικὸς 1: μετάφρασις* ΄Ι. Μέγιεντορφφ, *Μελέτη εἰς τὸν Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν* [(΄Εκδόσεις) ΄Αγίου Βλαδιμήρου, 1974] σελ. 231-232).

΄Η ΄Ελληνική και ή Λατινική θεολογική παράδοσι παραμένουν σε σχετική έντασι μεταξύ των, σχετικά με τὸ βασικὸ θέμα τῆς αιώνιου αρχῆς και προελεύσεως του [΄Αγίου] Πνεύματος ως διακεκριμένου θείου προσώπου. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα, ένεκα τῆς επιδράσεως του ΄Ανσέλμου και του [΄Αγίου] Θωμᾶ του ΄Ακυνάτου, ή Δυτική θεολογία σχεδὸν στὸ σύνολό της έκδέχεται την ταυτότητα εκάστου θείου προσώπου ως καθοριζομένην διὰ τῶν «σχέσεων αντίθεσεως» αὐτοῦ--με άλλες λέξεις, τις άμοιβαίως καθοριστικές σχέσεις προελεύσεως--πρὸς τὰ άλλα δύο, και συμπεραίνει όπι τὸ "Άγιο Πνεύμα δὲν θὰ ήταν δυνατὸ νά διακριθῆ από τὸν Υιὸ ἂν τὸ Πνεύμα εξεπορεύετο εκ μόνου του Πατρὸς. ΄Επί πλέον, κατά την Λατινικήν έκδοχήν τῆς λέξεως *processio* (έκπόρευσι) που είναι γενικὸς ὄρος για την «ἀρχή και προέλευσι», ήμπορεί νά λεχθῆ όπι ὁ Υιὸς «έκπορεύεται (προέρχεται) εκ του Πατρὸς» ως γεννώμενος εκ του Πατρὸς. ΄Η ΄Ανατολική Θεολογία, χρησιμοποιόντας την γλώσσα του ΄Ιωάννου 15:26 και του Συμβόλου του 381, συνεχίζει νά έκλαμβάνη την γλώσσα τῆς «έκπορεύσεως» ως σημαίνουσας μοναδική, άποκλειστική, και διακριτική αίτια σχέσεως μεταξύ του [΄Αγίου] Πνεύματος και του Πατρὸς, και γενικῶς περιορίζει τὸν ρόλον του Υίου στην «έκφανσι» και «ἀποστολή» του [΄Αγίου] Πνεύματος στῆς θείες δραστηριότητες τῆς δημιουργίας και άπολυτρώσεως. Οί διαφορὲς αυτές, παρ΄ όλο που είναι λεπτές, είναι ούσιαστικές, και τὸ βάρος τῆς θεολογικής παραδόσεως πίσω από αυτές τις κάμνει θεολογικὰ δύσκολο νά συμβιβασθούν μεταξύ τους.

β) ΄Εκκλησιολογικό (θέμα)

Τὸ άλλο πρόβλημα τὸ όποίο από τὸ τέλος του ὀγδόου αιώνος συνεχίζει νά είναι παρὸν στην διαμάχη του *Filioque* είναι τῆς ποιμαντικής και διδακτικής εξουσίας στην ΄Εκκλησία--ἀκριβέστερα, τὸ θέμα τῆς εξουσίας του επισκόπου

Ρώμης στο να λύη τις θεολογικές ερωτήσεις κατά τρόπο όριστικό, άπλως έξ αιτίας του αξιώματος αυτού. Ἐκ τῆς [Οἰκουμενικῆς] Συνόδου τῆς Ἐφέσου (431) καὶ ἐξῆς, ἡ δογματικὴ παράδοσι στὴν Ἀνατολικὴ καὶ τὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία ἐπανειλημμένως βεβαιώνει ὅτι ὁ τελικὸς κανὼν τῆς ὀρθοδοξίας στὴν ἔρμηνεία τοῦ Χριστιανικοῦ Εὐαγγελίου ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ «πίστι τῆς Νικαίας». Ἡ Ὁρθόδοξος παράδοσι θεωρεῖ σὰν καθοριστικὴ ἔκφρασι τῆς πίστεως αὐτῆς τὰ Σύμβολα καὶ τοὺς κανόνες ποὺ διευτυπώθησαν ἀπὸ τὶς Συνόδους ποὺ οἱ Ἀποστολικὲς Ἐκκλησίαι παραδέχονται ὡς «Οἰκουμενικές»: δῆλα δῆ, ἐκφράσεις τῆς ἀδιαλείπτου καὶ οἰκουμενικῆς Ἀποστολικῆς πίστεως. Ἡ [Ρωμαιο]-Καθολικὴ παράδοσι ἐπίσης παραδέχεται τὶς Συνοδικὲς διατυπώσεις σὰν δογματικῶς καθοριστικὲς, καὶ ἀποδίδει μοναδικὴ σπουδαιότητα στὶς ἐπιτὰ [Οἰκουμενικῆς] Συνόδους, τὶς παραδεδογμένες σὰν οἰκουμενικὲς ἀπὸ τὴν [Ρωμαιο]-Καθολικὴ καὶ τὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία. Ὅμως, ἀναγνωρίζοντας τὸ γενικὸ πρωτεῖο τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης σὲ θέματα πίστεως καὶ διακονίας τῆς ἐνότητος, ἡ Ρωμαιο-Καθολικὴ παράδοσι ἀναγνωρίζει τὴν ἐξουσία τοῦ Πάπα νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὴν πορείαν τῆς Συνοδικῆς ἀποδοχῆς, καὶ νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀντιπίθετα καὶ τί ὄχι στὴν «πίστι τῆς Νικαίας» καὶ τὴν Ἀποστολικὴν παράδοσι. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία θεωρεῖ τὴν τελικὴ ἔγκρισι ἀπὸ τοὺς Πάπες, τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα, τὴν χρῆσι τοῦ *Filioque* στὸ Λατινικὸ Σύμβολο σὰν σφετερισμὸ τῆς δογματικῆς ἐξουσίας ποὺ ἀνήκει μόνο στὶς Οἰκουμενικὲς Συνόδους, ἡ [Ρωμαιο]-Καθολικὴ θεολογία τὴν θεωρεῖ σὰν νόμιμη ἐξάσκησι τῆς ἐξουσίας τοῦ πρωτείου νὰ προκηρύττῃ καὶ νὰ διασαφηνίσῃ τὴν πίστι τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως ἡ κοινὴ μελέτη μας ἐπανειλημμένως ἀπέδειξε, κἄθε φορὰ ποὺ ἀνέκυπταν στὶς Ἐκκλησίαις μας προβλήματα ἐξουσίας καὶ ἐλέγχου, τότε ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα τοῦ *Filioque* ἐπαρουσιάζετο σὰν κεντρικὴ ἔγνοια: εἴτε τιθέμενο σὰν ὅρος γιὰ τὴν καλλιτέρευσι τῶν σχέσεων, εἴτε διδόμενο σὰν λόγος γιὰ νὰ ἐπιτραπῇ στὴν διένεξι νὰ συνεχίζεται ἀθεράπευτη.

Ὅπως καὶ μὲ τὸ θεολογικὸ πρόβλημα τῆς ἀρχῆς καὶ προέλευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ποὺ συνεζητήσαμε προηγουμένως, καὶ ἡ παρούσα διαφοροποίησι στὴν ἀντίληψι περὶ δομῆς καὶ ἐξασκήσεως τῆς ἐξουσίας στὴν Ἐκκλησία εἶναι πολὺ σοβαρά: χωρὶς ἀμφιβολία, τὸ Παπικὸ πρωτεῖο μὲ ὅλες τὶς διακλαδώσεις του, παραμένει ἡ ρίζα κάτω καὶ ὀπίσω ἀπὸ ὅλες τὶς θεολογικὲς διαφορὲς καὶ πρακτικὲς ποὺ συνεχίζουν νὰ διαιροῦν τὶς Ἐκκλησίαις μας. Ὅμως, στὶς συνεχιζόμενες συζητήσεις περὶ τοῦ *Filioque* μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν μας, τὸ βρίσκομε σωστὸ νὰ κρατοῦμε μεθοδολογικὰ χωριστὰ τὰ δυὸ αὐτὰ θέματα, καὶ νὰ ἀναγνωρίσωμε πῶς τὸ μυστήριον τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν θείων προσώπων [ὑποστάσεων] ὀφείλει νὰ προσεγγισθῇ κατὰ διάφορον τρόπον ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ ἂν εἶναι πρέπον ἢ ὄχι διὰ τὶς Δυτικὲς Ἐκκλησίαις νὰ ὁμολογοῦν τὴν πίστι τῆς Νικαίας μὲ ὅρους ποὺ διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο κείμενον τοῦ Συμβόλου τοῦ 381.

3) Συνεχίζοντας τὶς Σκέψεις μας

Συχνὰ παρετηρήθη πῶς ἡ θεολογία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι ὑποανάπτυκτη περιοχὴ τῆς Χριστιανικῆς θεολογικῆς σκέψεως. Τοῦτο φαίνεται νὰ εἶναι ἀληθὲς καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Παρ' όλο που πολλά έγγραψαν ύπερ και κατά τής θεολογίας του *Filioque* από τον καιρό τής Καρολινείου εποχής, τὰ περισσότερα έξ αὐτῶν ἦσαν πολεμικοῦ χαρακτήρος, με σκοπὸ τὴ υπεράσπισι θέσεων που έξ ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν ἐθεωροῦντο μὴ συζητήσιμες. Μέχρι τοὺς τελευταίους αὐτοὺς καιροὺς, ἐλαχίστη προσπάθεια ἐγένετο γιὰ νὰ ἐξευρεθοῦν νέοι τρόποι ἐκφράσεως καὶ ἐξηγήσεως τής Ἁγιογραφικῆς καὶ πρωτοχριστιανικῆς ἐκδοχῆς τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, που θὰ ἐχρησίμευον γιὰ νὰ τεθῆ ἡ συζήτησι σὲ νέα πλαίσια καὶ νὰ κινηθοῦν ὅλες οἱ Ἐκκλησίες σὲ συναίνεσι σχετικὰ με οὐσιώδη θέματα που θὰ ἦσαν σὲ συνέχεια με ἀμφοτέρες τὶς παραδόσεις. Τελευταία, ἱκανὸς ἀριθμὸς θεολόγων ἀπὸ διάφορες Ἐκκλησίες εἰσηγήθησαν ὅτι φαίνεται νὰ ἔφθασε ὁ καιρὸς νὰ ἐπιστρέψωμε μαζὺ στὸ θέμα αὐτό, μέσα σὲ γνήσιο οἰκουμενικὸ πνεῦμα, καὶ νὰ ἀναζητήσωμε νέες διατυπώσεις στὴν ἐκφρασι τής Ἀποστολικῆς πίστεως που θὰ κέρδιζαν τελικὰ γενικὴ Χριστιανικὴ ἀποδοχή.

Ἄναγνωρίζοντας τὶς προκλήσεις τής, ἡ Σύσκεψίς μας ὑποστηρίζει αὐτὴ τὴν κοινὴ θεολογικὴ ἐπιχείρησι. Ἐλπίζομε ὅτι σοβαρὰ πορεία σκέψεως ἐπὶ τής θεολογίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, βασισμένη ἐπὶ τῶν [Ἁγίων] Γραφῶν καὶ ὀλοκλήρου τής Χριστιανικῆς θεολογικῆς παραδόσεως, διεξαγομένη με πνεῦμα ἀνοικτὸ πρὸς νέες διατυπώσεις καὶ νοητικὲς δομὲς σύμφωνες πρὸς τὴν παράδοσι αὐτή, ἡμποροῦν νὰ βοηθήσουν τὶς Ἐκκλησίες μας νὰ ἀνακαλύψουν νέα βάθη κοινῆς πίστεως καὶ νὰ κερδίσουν σεβασμὸ γιὰ τὴ σοφία τῶν ἀντιστοίχων προκατόχων μας. Εἰσηγούμεθα, ἐπίσης, ὅπως ἀμφοτέρες οἱ Ἐκκλησίες μας ἐπιμεῖνουν στὴν προσπάθειά των νὰ σκεφθοῦν--μαζὶ καὶ χωριστά--ἐπὶ τής θεολογίας τής συνοδικότητος καὶ τοῦ πρωτείου ἐντὸς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν δομῶν τής διδασκαλίας καὶ ποιμαντικῆς πρακτικῆς, ἀναγνωρίζοντας ὅτι καὶ ἐδῶ τὸ συνεχὲς ἀνοιγμα πρὸς δογματικὴ καὶ πρακτικὴ ἀνάπτυξι (σημ. 13) στενῶς συνδεδεμένο με τὸ ἔργο τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος μέσα στὴν κοινότητα, παραμένει βασικῶς ἀπαραίτητο. [Ὁ Ἅγιος] Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς μᾶς ὑπενθυμίζει, στὸν *Πέμπτο Θεολογικὸ Λόγο* του περὶ τής θεότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅτι ἡ βραδεῖα ἀνακάλυψι τής ἀληθοῦς καταστάσεως καὶ ταυτότητος τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος ἀπὸ μέρος τής Ἐκκλησίας εἶναι ἀπλῶς μέρος τής «τάξεως τής θεολογίας», διὰ τής ὁποίας «φῶτα φαίνουν βαθμιαίως ἐφ' ἡμᾶς» στὴν κατανόησι τοῦ σωτηρίου Μυστηρίου τοῦ Θεοῦ (Λόγος 31:27). Μόνον ὅταν «ἀκούομεν τί τὸ Πνεῦμα λέγει εἰς τὰς Ἐκκλησίας» (Ἀποκάλυψι 3:22), θὰ μπορέσωμε νὰ παραμείνωμε πιστοὶ στὴν «Καλὴ Εἶδησι» (Εὐαγγέλιο) που κήρυξαν οἱ Ἀπόστολοι, ἐνῶ ἐμβαθύνομε στὴν κατανόησι αὐτῆς τής πίστεως, που εἶναι τὸ ἔργο τής θεολογίας.

IV. Συστάσεις

Γνωρίζομεν ὅτι τὸ πρόβλημα τής θεολογίας τοῦ *Filioque* καὶ τής χρήσεως του στὸ Σύμβολο, δὲν εἶναι μόνον πρόβλημα μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν Ὁρθοδόξου καὶ [Ρωμαιο]-Καθολικῆς. Πολλὲς Προτεσταντικὲς Ἐκκλησίες ἐπίσης, βασιζόμενες στὴν θεολογικὴ κληρονομιά τής Μεσαιωνικῆς Δύσεως, θεωροῦν τὸν ὅρο νὰ συναποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τής «ὀρθόδοξης» Χριστιανικῆς ὁμολογίας. Παρ' ὅλο που ὁ διάλογος ἀνάμεσα σὲ ἀριθμὸ ἀπὸ

τις Ἐκκλησίες αὐτὲς καὶ τὴν Ὁρθόδοξο Ἐκκλησία ἤγγισαν ἤδη τὸ θέμα αὐτό, ὅποιαδήποτε μέλλουσα λύσι τῆς διαφωνίας μεταξύ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως σχετικᾶ μετὰ τὴν ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος ὀφείλει νὰ περιλάβῃ ὅλες αὐτὲς τὶς Ἐκκλησίες ποὺ ὁμολογοῦν τὸ Σύμβολο τοῦ 381 ὡς πρότυπο πίστεως. Μὲ ἐπίγνωσι τῶν περιορισμῶν μας, ἡ Σύσκεψίς μας κάμνει, παρὰ ταῦτα, τὶς κάτωθι θεολογικὲς καὶ πρακτικὲς συστάσεις στὰ μέλη καὶ τοὺς ἐπισκόπους τῶν Ἐκκλησιῶν μας:

- ὅπως οἱ Ἐκκλησίες μας ἐπιδοθοῦν σὲ νέο ἐνδεδειγμένον διάλογο σχετικᾶ μετὰ τὴν ἀρχὴ καὶ προέλευσι καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μετὰ βᾶσι τὶς Ἁγίες Γραφὰς καὶ ὁλόκληρον τὸν πλοῦτον τῶν θεολογικῶν παραδόσεων καὶ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ἀναζητῶντας οἰκοδομητικὸς τρόπους ἐκφράσεως τοῦ ὅ, τι εἶναι κεντρικὸ στὴν πίστι μας σχετικᾶ μετὰ τὸ δύσκολον αὐτὸ θέμα·

- ὅπως ὅλοι ὅσοι λαμβάνουν μέρος στὸν διάλογο αὐτὸ σαφῶς ἀναγνωρίσουν τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἰκανότητός μας νὰ κάμωμε ὀριστικὲς διαβεβαιώσεις περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ Θεοῦ·

- ὅπως, εἰς τὸ μέλλον, ἐνεκα τῆς προόδου σὲ ἀλληλοκατανόησι ποὺ ἔλαβε χώρα στὶς τελευταῖες δεκαετίες, Ὁρθόδοξοι καὶ [Ρωμαιο]-Καθολικοὶ ἀποφεύγουν νὰ ὀνομάζωμε «αἰρετικὲς» τὶς παραδόσεις τῆς ἄλλης πλευρᾶς σχετικᾶ μετὰ τὴν ἐκπόρευσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος·

- ὅπως οἱ Ὁρθόδοξοι καὶ [Ρωμαιο]-Καθολικοὶ θεολόγοι κάμουν σαφεστέρα διάκρισι μετὰ τῆς θεότητος καὶ τῆς ὑποστατικῆς ταυτότητος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος [ἐξ ἐνός,] ποὺ ἀποτελοῦν δεδομένον δόγμα τῶν Ἐκκλησιῶν μας, καὶ τὸν τρόπον τῆς ἀρχῆς καὶ προελεύσεως τοῦ [Ἁγίου] Πνεύματος [ἐξ ἐτέρου,] ποὺ ἀκόμη ἀναμένει πλήρη καὶ τελικὴ οἰκουμενικὴ λύσι (σημ. 14).

- ὅπως οἱ λαμβάνοντες μέρος στὸν διάλογο ἐπὶ τοῦ θέματος διακρίνουν, ὅσο περισσότερο γίνεται, τὶς θεολογικὲς κατῳψεις τῆς ἀρχῆς καὶ προελεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὰ ἐκκλησιολογικὰ θέματα τοῦ πρωτείου καὶ τῆς δογματικῆς ἐξουσίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀκόμη καὶ ὅταν ἀντιμετωπίζωμε σοβαρὰ καὶ τὰ δύο ταῦτα θέματα μαζί·

- ὅπως ὁ θεολογικὸς διάλογος μετὰ τῶν Ἐκκλησιῶν μας μελετήσῃ προσεκτικᾶ τὴν περίπτωσι Συνόδων ποὺ ἔλαβαν μέρος σὲ ἀμφότερες τὶς Ἐκκλησίες μας μετὰ τὶς Ἑπτὰ κοινῶς παραδεδεγμένους ὡς Οἰκουμενικὲς Συνόδους (σημ. 15)·

- ὅπως ἡ [Ρωμαιο]-Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἐνεκα τῆς καθοριστικῆς καὶ ἀμετακλήτου ἀξίας τοῦ Συμβόλου τοῦ 381, χρησιμοποιεῖ μόνον τὸ πρωτότυπον Ἑλληνικὸν κείμενον στὶς μεταφράσεις τοῦ Συμβόλου αὐτοῦ γιὰ κατηχητικὴ καὶ λειτουργικὴ χρῆσι (σημ. 16)·

- ὅπως ἡ Ρωμαιο-Καθολικὴ Ἐκκλησία, ἀκολουθῶντας τὴν [συνεχῶς] αὐξανομένην θεολογικὴν συμφωνίαν, καὶ εἰδικῶς τὶς δηλώσεις τοῦ Πάπα Παύλου τοῦ Στ', δηλώσῃ ὅτι ἡ καταδίκη ποὺ ἐγένετο ἀπὸ τὴν Δευτέρα Σύνοδον τῆς Λυῶνος (1274) ἐναντίον αὐτῶν ποὺ «τολμοῦν νὰ ἀρνηθοῦν ὅτι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορεύεται αἰωνίως ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱόν» δὲν εἶναι πλέον ἐφαρμοστέα.

Προσφέρωμε τὶς συστάσεις αὐτὲς στὶς Ἐκκλησίες μας, μετὰ τὴν πεποίθησι, βασισμένην στὴν ἐνδεδειγμένην μελέτην καὶ τὶς συζητήσεις μας, ὅτι οἱ διαφορετικοὶ τρόποι τῆς ἐκδοχῆς τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δὲν χρειάζεται πλέον νὰ μᾶς διαιροῦν. Μᾶλλον, πιστεύομεν ὅτι ἡ ὁμολογία μας τοῦ

ἀρχαίου Συμβόλου [τῆς πίστεως] τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀφείλει νὰ ἀφεθῆ νὰ γίνῃ, διὰ τῆς ὁμοιομόρφου πράξεώς μας καὶ τῆς νέας προσπάθειές μας γιὰ ἀλληλοκατανόησι, ἢ βάσι μιᾶς πλέον συνειδητῆς ἐνότητος στὴν πίστι πού ἀπλῶς κάθε θεολογία ζητεῖ νὰ διασαφηνίσῃ καὶ νὰ ἐμβαθύνῃ. Παρ' ὅλο πού ἡ ἔκφρασί μας τῆς ἀλήθειας πού ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει σχετικὰ μὲ τὴν Ὑπαρξίν Του παραμένει πάντα περιορισμένη ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης κατάληψῆς μας καὶ τῆς ἀνθρώπινες λέξεις μας, πιστεύομεν ὅτι αὐτὸ τὸ ἴδιο «Πνεῦμα τῆς ἀληθείας» πού ὁ Ἰησοῦς «ἐμφυσᾷ» στὴν Ἐκκλησία Του, παραμένει πάντα μαζί μας γιὰ νὰ μᾶς «ὀδηγήσῃ εἰς πάσαν τὴν ἀλήθειαν» (Ἰωάννου 16:13). Προσευχόμεθα ὅπως ἡ ἀντίληψι τῶν Ἐκκλησιῶν μας σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ Πνεῦμα παύσῃ νὰ εἶναι σκάνδαλο γιὰ μᾶς, ἢ ἐμπόδιο γιὰ ἐνότητα ἐν Χριστῷ, ἀλλὰ ὅπως ἡ μία ἀλήθεια στὴν ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ μπορεῖ πράγματι νὰ γίνῃ ὁ «σύνδεσμος τῆς εἰρήνης» (Ἐφεσίους 4:3), γιὰ μᾶς καὶ γιὰ ὅλους τοὺς Χριστιανούς.

Σημειώσεις τοῦ Μεταφραστοῦ:

(1) Ἡ ἔκφρασι τοῦ Ὄρου τῆς Ἐβδόμης Οἰκουμενικῆς: «τιμητικὴ προσκύνησις» ἀποδιδόμενη στῆς ἅγιες εἰκόνες, μετεφράσθη ὡς «*adoratio honorativa*» ἀντὶ «*veneratio honorativa*». Προσκύνησι (ἢ λατρεία) ἀποδίδεται μόνο στὸν Θεό. Στους ἁγίους καὶ τῆς εἰκόνες ἀποδίδεται τιμὴ καὶ σεβασμός, ἀλλ' οὐχὶ λατρεία. Εἶχαν δίκαιο οἱ Καρολίνειοι, ἀλλὰ μόνον ὡς πρὸς τὴν κακὴ Λατινικὴ μετάφρασι τοῦ Ὄρου τῆς Συνόδου. Ὅντως, ἡ μετάφρασις ἦταν ἐλλειπής.

(2) Ὅχι μόνον ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολή δὲν ἀνεγνώρισε τὴν ἀντιφωτειανὴ αὐτῆς Σύνοδο σὰν οἰκουμενικὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ Δύσις πολὺ ἀργότερα ἀντικατέστησε τὴν ὄντως Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τοῦ 879-880 μὲ τὴν ἀντιφωτειανὴ Σύνοδο τοῦ 867. Ἡ Σύνοδος τοῦ 879-880 εἶναι Οἰκουμενικὴ γιὰ τοὺς ἐξῆς τρεῖς λόγους: (α) ἔχει συνειδήσι τῆς οἰκουμενικότητός της, αὐτοαποκαλουμένη «Οἰκουμενικὴ Σύνοδος». (β) ἐπικυρώνει τὴν προηγούμενη Οἰκουμενικὴ, τοῦ 787. Καὶ (γ), ἀναγνωρίζεται σὰν Οἰκουμενικὴ ἀπὸ τοὺς παπικοὺς ἀπεσταλμένους, οἱ ὁποῖοι ἐκ τῶν ὑστέρων κατηγορήθησαν ἀπὸ τὴν παπικὴ αὐλή (curia) ὡς δῆθεν «μὴ τηρήσαντες τῆς ὀδηγίας τοῦ Πάπα». Διερωτώμα, ποιῆς ὀδηγίας; Ὁ λόγος πού ἡ Ρώμη ἀπέρριψε ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν Ὁγδὴ Οἰκουμενικὴ εἶναι προφανής, τ. ἔ. (α) ὁ ἀντιφωτειανισμὸς τῆς παπικῆς αὐλῆς, καθὼς καὶ (β) ἡ θέσι πού ἔλαβε ἡ ὄντως Ὁγδὴ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος τοῦ 879-880 σχετικὰ μὲ τὴν ἀπαγόρευσι καθε προσθήκης, τέτοιας σὰν τοῦ Filioque στὸ Σύμβολο, καὶ (γ) ὁ καθορισμὸς τῶν ὀρίων τῶν δύο Πρωτοθρόνων Ἐκκλησιῶν, Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν σχέσει πρὸς τὸ τελευταῖο τοῦτο σημεῖο, εἶναι πασιφανὲς ὅτι ἡ Ρώμη δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ εἶναι εὐτυχῆς μὲ τὸν περιορισμὸ τοῦ πρωτείου της, καὶ τὴν ἀσφαλὴ ἀπόρριψι τῶν παπικῶν διεκδικήσεων καὶ προκλήσεων τῆς Ρωμαϊκῆς «παγκόσμιας δικαιοδοσίας».

(3) Ἴδε ἀνωτέρω, σημείωσι ὑπ' ἀριθμ. 2 τοῦ μεταφραστοῦ, περὶ τῆς ὄντως οἰκουμενικότητος τῆς Συνόδου ταύτης.

- (4) Τὸ σημεῖο τοῦτο ἀμφισβητεῖται ἀπὸ ἱστορικοὺς ἐγνωσμένου κύρους.
- (5) Ἐρωτήσεις τοῦ Μεταφραστοῦ: Διερωτᾶται κανεῖς, πῶς τὸ τελευταῖο αὐτὸ κείμενο στηρίζεται ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα;
- (6) Σημειωτέον ὅτι τὸ «Λατινικὸ» Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως κατηργήθη ἀπὸ τὸν Πάπα Ἰωάννη τὸν Εἰκοστὸ Τρίτο, τὸ δὲ «Λατινικὸ» Πατριαρχεῖο τῶν Ἱεροσολύμων ἀκόμη παραμένει «ἐν ζωῇ» ὡς μάρτυρας τοῦ Σχίσματος ποῦ εἶναι ἡ συνέπεια καὶ συνέχεια τῶν σταυροφοριῶν!
- (7) Ἡ διάκρισι αὐτὴ δὲν εἶναι ἐφεύρεσι τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμά. Εἶναι παρούσα στὴν θεολογία τῶν Μεγάλων Καππαδοκῶν Πατέρων, καὶ ἰδίᾳ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καθὼς καὶ πολλῶν Ἑλλήνων Πατέρων. Ἀποτελεῖ καὶ αὕτη «σημεῖον ἀντιλεγόμενον» μετὰξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως.
- (8) Καὶ ἡ προσπάθεια αὐτὴ, ὅπως καὶ τῆς Λυῶνος, ἦταν ἐξ ἀρχῆς καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία: ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολὴ (καὶ ἰδίως οἱ Βυζαντινοὶ Αὐτοκράτορες) ἀπέβλεπε στὴν στρατιωτικὴ βοήθεια τῆς Χριστιανικῆς Δύσεως γιὰ τὸ σταμάτημα τῆς Τουρκικῆς προελάσεως καὶ ἀπειλῆς. Τελικῶς, οἱ Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀπεφάσισαν ὅτι ἦτο «κάλλιον δι' αὐτοὺς νὰ ἴδουν Τουρκικὸν φακίολιον παρὰ Παπικὴν τῆραν εἰς τὴν Πόλιν!» Ἡ ἔκφρασις αὐτὴ δηλώνει πόσο πολὺ οἱ Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἐμίσησαν τὶς ψευδο-ἐνωτικὲς προσπάθειες τῶν «συνόδων» αὐτῶν, τὶς ὁποῖες ἐθεωροῦσαν οὐχὶ ὡς «ἐνωτικὲς», ὅπως αὐταὶ εἶχαν «ἐπισήμως» ὀνομασθεῖ, ἀλλ' ὄντως ὡς «ληστρικὲς», δηλὰ δὴ προδοτικὲς τῆς πίστεως τῶν Πατέρων, ὅπως ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπεδείχθησαν.
- (9) Σημείωσι τοῦ Μεταφραστοῦ περὶ ὀρολογίας: ὑπάρχει διαφωνία σχετικὰ μὲ τὴν ἐδῶ παρουσιαζόμενη ὀρολογία: Οἱ Ἕλληνες Πατέρες (ἐπὶ παραδείγματι, ὁ Μέγας Βασίλειος) ὁμιλοῦν γιὰ **προκαταρκτικὴ, ποιητικὴ, καὶ τελειωτικὴ αἰτία**, μόνον ὅταν ἀναφέρονται στὸ ἔργο τῆς δημιουργίας, ἀλλὰ ὄχι καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος. Οἱ λέξεις **πηγὴ καὶ ἀρχή**, δὲν ἐπιδέχονται ἄλλο προσδιορισμό: καὶ οἱ δυὸ ἀναφέρονται στὸν Πατέρα, σὰν τὴν **μόνη ἀρχὴ τῆς θεότητος**, καὶ τὴ **μόνη πηγαία θεότητα**. Τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ λεχθῆ καὶ περὶ τῆς λέξεως **αἰτία**, ὅταν ἀναφέρεται στὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος: **δὲν ὑπάρχει «ὑπερτάτη αἰτία» καὶ «ὑποκειμένη αἰτία»** κατὰ τρόπον Αὐγουστίνου καὶ Θωμιστικοῦ. Γιὰ τοὺς Ἕλληνας Πατέρας, **μία εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὁ Πατέρας**. Ἡ διασάφισι αὐτὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ φαίνεται ἀπαραίτητη στὸ Μεταφραστή.
- (10) Ἴδε ἀνωτέρω σημείωσι ὑπ' ἀριθμ. 9 τοῦ Μεταφραστοῦ περὶ τοῦ ὄρου τούτου.
- (11) Τὸ κείμενο τοῦτο τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Νύσσης εἶναι ἀσαφές καὶ ἐφάπαξ λεγόμενον. Τὰ κύρια κείμενα τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Νύσσης εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνα μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, κατὰ τὴν ὁποῖαν τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται **ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνον**. **Τὸ δι' Υἱοῦ ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν δι' Υἱοῦ πέμψιν ἢ φανέρωσιν**.

(12) ἼΑς θυμηθοῦμε πῶς κατὰ τὴν παράδοσιν αὐτὴν, «δι' Ἰοῦ» δὲν ἔχει τίποτε νὰ κάμη μὲ τὴν «ἐκπόρευσι», πού λαμβάνει χώραν «ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνον», ἀλλὰ μὲ τὴν «πέμψι» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «παρὰ τοῦ Ἰοῦ».

(13) Τὸ λεγόμενο «ἄνοιγμα» τοῦτο πρὸς δογματικὴ καὶ πρακτικὴ ἀνάπτυξι, δὲν ἔχει τίποτε νὰ κάμη μὲ τὸν λεγόμενο «μοντερνισμό», δηλ. ἀνάπτυξι οὐχὶ μόνον στὴν μορφή καὶ τὴν διατύπωσι τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ στὴν οὐσία αὐτῆ. Ἐνάπτυξι ἢ ὁποῖα εἶναι ἀσύμφωνος πρὸς τὴν Ἀποστολικὴν παράδοσι, ὅπως ἀνωτέρω ἐλέχθη, εἶναι ἐντελῶς ἀπαράδεκτος καὶ ἀπορρίπτέα.

(14) Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀνωτέρω Ὁγδὴ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος (879-880) ἀπηγόρευσε τὴν προσθήκη τοῦ *Filioque* στὸ Σύμβολο. Ἀπαιτεῖται μελέτη σχετικῶς μὲ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διὰ νὰ προσδιορισθῇ ἂν ἢ Οἰκουμενικὴ αὕτη--κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολήν--Σύνοδος ἔλαβε σαφῆ θέσιν σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχὴ καὶ προέλευσι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

(15) Ἡ Ὁρθόδοξος ἀντιπροσωπεῖα ἐπιμένει σχετικὰ μὲ τὴν ξεχωριστὴ θέσι ἀνάμεσα στὶς συνόδους αὐτές, τῆς λεγομένης Ὁγδῆς Οἰκουμενικῆς (ἴδε προτέραν ὑποσημείωσιν).

(16) Ἡ σαφὴς σύστασι, ὅπως ἐρμηνεύεται εἰς τὸ ἀνακοινωθὲν πού συνοδεύει τὸ Συμπεφωνημένο Κείμενο, εἶναι ἢ ἀπάλειψι τοῦ *Filioque* ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ (Λατινικοῦ) Συμβόλου.